

Regionale specialer i slesvigsk landbrug omkring 1700

I begyndelsen af 1700-tallet var landbruget i hertugdømmet Slesvig præget af betydelige regionale forskelle på mange forskellige felter, herunder selve agerbrugets og kvægavlens indretning. Undersøgelsen viser, at der var markante forskelle i afgrødevalg og besætningstyper mellem marskranden i vest, den magre, sandede gest i midten og det frugtbare Østslesvig, men den påviser også forskelle mellem nord og syd inden for hver af disse naturlige regioner og peger på, at der i det hele taget fandtes forskellige regionale særpræg, som ikke kan forklares ud fra naturforhold alene. Nogle af de regionale mønstre svarede til dem, man fandt i tilsvarende naturregioner i Jylland nord for Kongeåen, mens andre ikke gjorde.

Historikernes forhold til de regionale forskelle inden for ældre tiders landbrug har været svingende. For kulturhistorikere og etnologer har regionale kulturforskelle i alt fra dialekter og spisevaner til redskabers og bygningers former været en central del af faget i generationer.¹ I den mere socialt og økonomisk orienterede landbohistorie spillede det regionale derimod længe en mindre rolle, men her har interessen været stigende over de sidste 30-40 år.² Bedst belyst er efterhånden landbosamfundets strukturelle rammer i form af bebyggelse og godsstruktur.³

Erland Porsmose og Per Grau Møller har desuden inddelt landet i henholdsvis intensivt dyrkede *agerbygder* og mere ekstensivt udnyttede *skovbygder* og *hedebygder*. Inddelingen hænger langt hen ad vejen sammen med forskelle i jordbund og terræn, men er primært foretaget på grundlag af Christian V's matrikel.⁴ Den lidt tidligere Frederik III's matrikel er det vigtigste kildegrundlag for to studier, som søger at trænge dybere ned i variationerne i selve landbruget. Karl-Erik Frandsen har kortlagt dyrkningssystemerne, og Peder Dam har for nylig undersøgt landgildens fordeling på persiller, produkter.⁵ Samtidig har Peder Dam også udnyttet Frederik III's matrikels oplysninger om udsæden af de forskellige kornsorter. Overordnet viser både Frandsens og Dams undersøgelser et afgørende skel mellem det sandede Midt- og Vestjylland på den ene side og Østjylland og øerne på den anden med Nordjylland som en region for sig. Forenklet sagt var Midt- og Vestjylland præget af det såkaldte græsmarksbrug og dyrkning af rug, mens vangebruget og især trevangsbruget dominerede Østdanmark, hvor byg var vigtigste kornsort, om end rug også var betydelig.

Peder Dam viser desuden, at der inden for Østdanmark var forskelle på slette- og skovegne.

I hovedsagen stemmer de mønstre, Dam og Frandsen har fundet, overens med den grundlæggende bygdeinddeling hos Porsmose og Grau Møller og dermed igen med naturforholdene. Dam og Frandsen påviser dog også, at der fandtes underregioner, som havde særlige mønstre. Karakteristisk nok taler Karl-Erik Frandsen om eksistensen af et *Lillebæltssystem* og et *Limfjordssystem*, og Peder Dam viser, at sådanne regionale dyrkningssystemer som regel også kan ses i landgilden og – så vidt hans kilder kan belyse det – i udsædssammensætningen. Det viser, at systemerne var en ret kompliceret helhed og af en vis ælde. De kan nok ses som en tilpasning til naturforhold, men ikke som en afspejling af dem. Det er næppe naturforholdene alene, som betinger, at Vestfyn havde et andet system end Østfyn, egnen omkring København et andet end resten af Sjælland, og Thy og Mors et system for sig.

Stort set hele denne forskning holder sig til kongeriget, og endda er Bornholm normalt udeladt, fordi øen ikke er dækket af matriklerne. Udeladt er også hertugdømmet Slesvig. Det er en naturlig følge af, at det ikke er dækket af de samme kilder, og det er logisk, fordi det var en særlig politisk enhed under den danske konge ligesom Norge og Island. Derfor må ikke bare Slesvigs politiske historie, men også dets landbohistorie skrives selvstændigt. Det er dog et åbent spørgsmål, i hvor høj grad Slesvig også reelt havde en anden landbohistorie end kongeriget. Modsat Norge og Island afveg naturforholdene i det meste af hertugdømmet ikke synderligt fra dem, man fandt i kongeriget, og det er ikke på forhånd givet, at landboforhold skulle være påvirket af politiske grænser. Det er imidlertid heller ikke givet, at de ikke skulle.

På et centralt punkt ved vi, at der faktisk var en fundamental forskel. Slesvig rummede i begyndelsen af 1700-tallet tre vidt forskellige modeller for landbosamfund. Det var for det første de såkaldte landsherrelige amter. De var karakteriseret ved helt overvejende at bestå af landsbyer med bondegårde og husmandsbrug, men få og små hovedgårde. Bønderne var selvejere eller fæstere under kongen eller hertugen af Gottorp; de var stort set fri for hoveri og ydede langt de fleste af deres ydelser i penge. For det andet fandtes især i sydøst adelige godser med omfattede stordrift, tungt hoveri og livegenskab. Og endelig fandtes for det tredje i sydvest marskregioner, hvor der hverken var godser, landsbyer eller en fast gårdstruktur, men hvor al jord var selveje og individuelt drevet, og hvor hvert jordstykke kunne sælges for sig. Hertil kommer overgangs- og mellemformer mellem de tre eller rettere mellem de hoverifri, landsbyprægede amter og hver af de to andre.⁶

Det er imidlertid ikke disse forskelle, som er emnet for denne artikel. Tvært imod ser den bort fra de dele af Slesvig, som strukturelt var enestående i forhold

til kongeriget – det vil sige den dybe marsk i sydvest uden landsbystruktur og de sydøstlige godser. I stedet holder den sig alene til amterne og et par storgodser, hvor det meste af jorden lige som i amterne blev drevet under bondegårde i landsbyer. For disse dele af Slesvig kortlægges det, vi kun har begrænset viden om for kongeriget, nemlig selve kornavl og kvægholdet. Målet er at se, om Slesvig havde regionale mønstre for kornavl og kvægbrug og i givet fald, om de svarede til de kongerigske eller var udviklet for sig selv.

Kildematerialet

1600-tallets store matrikelarbejder nåede aldrig Hertugdømmerne. Frederik III's matrikel, som byggede på indsamlede jordebøger fra alle landets godsbeholdere og satte bønderne i skat ud fra landgilde, fik sit modstykke i Norge, men ikke i Slesvig og Holsten, og Christian V's matrikel begrænsede sig til Jylland og Øerne – uden Bornholm.⁷ I Slesvig og Holsten blev bønderne helt frem til preussisk tid overvejende beskattet efter de middelalderlige plovstal, der stort set var en grov graduering i hel- og halvgårde. For historikerne betyder det, at vi mangler nogle af de mest værdifulde kilder til at belyse landbosamfundets og landbrugets indretning.

Vi har så noget andet i stedet. Den gottorpske regering lod i årene 1709-11 sine embedsmænd systematisk gennemgå en række af de gottorpske amter. Ud af det kom topografisk ordnede jordebøger eller *undersåtinventarier* for hvert amt eller herred, som rummer en omfattende beskrivelse af hvert enkelt landbrug. Relevant for denne undersøgelse er materialet vedrørende næsten hele Gottorp amt – Arns, Hohn, Krop, Strukstrup og Fysing herreder samt Hütten len – og hele Husum amt inklusive de særlige administrative enheder Svavsted, Rødemis og Arlevad fogedier, som stod uden for herredsinddelingen.⁸ For Aabenraa amt har vi en protokol fra 1709, der ret kortfattet opremser udsæd og besætning, men også en langt grundigere *jordebog* fra 1704, som blandt andet også beskriver hver bys marker, foldudbytter, husholdningens behov og så videre.⁹ Her er det valgt at bygge på den sidste. Protokollerne fra landskabet Stapelholm under Gottorp amt er bevaret, men afviger så meget fra de andre med hensyn til indhold, at de er udeladt fra det videre arbejde.¹⁰

Disse jordebøger og inventarier er forskellige, men har fællestræk. De omfatter formelle oplysninger om det enkelte brug, som ligner jordebøgernes: om bruget regnedes for gård, kåd – det mest almindelige sønderjyske ord for husmandsbrug – eller en anden kategori, om det var selveje eller fæste, og som regel hvad det var sat til i plovstal og undertiden også i andre enheder som otting eller mark guld. Men de omfatter også en registrering af bygninger, udsæd og besætning, ofte også af høslæt og græsningsmuligheder, som bygger på en besigtigelse. Desværre medtager ikke alle protokoller de samme oplysninger,

og de arbejder heller ikke altid med samme kategorier. For eksempel er oplysningerne om brugsenhedens navn, plovtal, ottingtal og så videre så forskellige, at ikke én enhed går igen overalt.

I 1708 nedsatte den kongelige regering en kommission til at se på forholdene i Haderslev amt, som blev ufatteligt hårdt ramt af krigene i 1650'erne og havde været plaget af skatte- og afgiftsrestancer lige siden. Det mest praktiske udbytte af kommissionens arbejde blev, at restancerne blev nedskrevet til mindre beløb, som der så blev etableret en afdragsordning for. Men til glæde for senere historikere har kommissionen efterladt sig protokoller, som har lighed med dem, den gottorpske regering fik udarbejdet for nogle af sine områder.¹¹ Fra en mindre del af det andet kongelige hovedamt, Flensborg, nemlig Ny herred, findes en tilsvarende beskrivelse fra 1723.¹² Det er valgt at medtage den, skønt den tidsmæssigt er godt et årti senere end de andre. Hermed dækkes tre af syv store hoverifri amter i deres helhed – Haderslev, Aabenraa og Husum – en væsentlig del af Gottorp amt og en mindre del af Flensborg, mens vi mangler hele Tønder og Løgumkloster amter, det meste af Flensborg amt og Stapelholm og yderligere et par småområder under Gottorp amt.

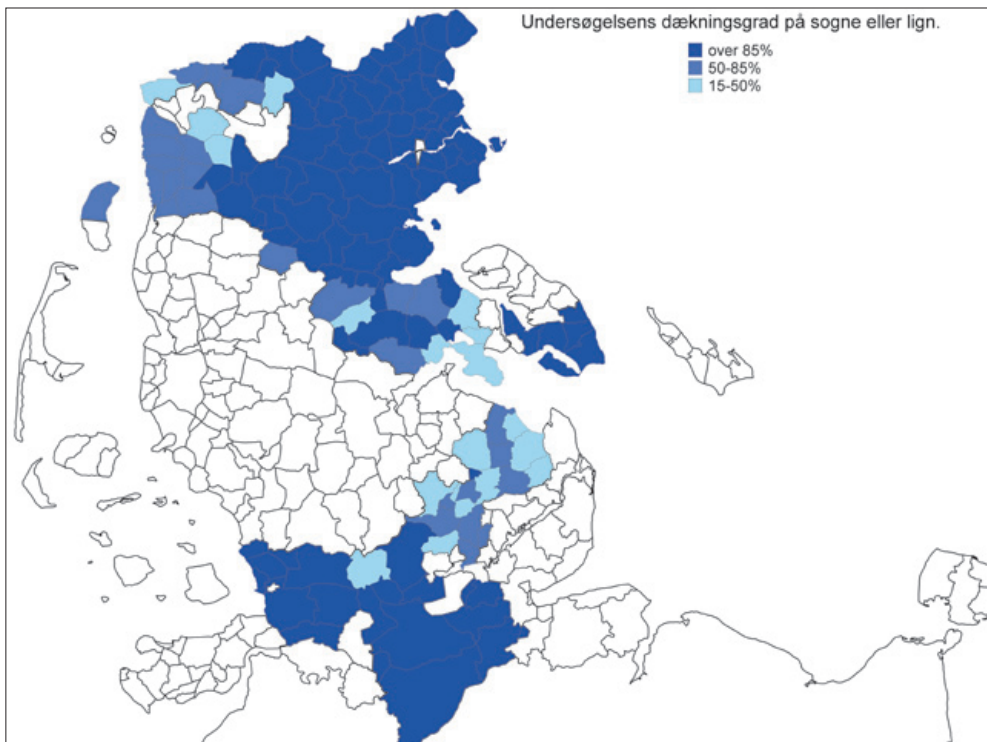
Endelig har vi kilder fra to af fire større komplekser, som indtog en mellemposition mellem amterne og de adelige godser i sydøst. Fra det private gods Søgård-Gråsten findes en *undersøgelingsprotokol* fra 1709, som er skåret over næsten samme læst som dem fra de gottorpske amter.¹³ Dertil kommer en protokol vedrørende det kongelige Sønderborg amt fra 1700, som dog er langt dårligere end de andre, da den kun medtager gårde og har meget færre oplysninger.¹⁴ Disse områder afveg fra amterne ved at have flere og større hovedgårde og en del mere hoveri, men det var dog sådan, at 75-85 procent af jorden også her var bondejord, overvejende drevet af gårde i landsbyer.¹⁵ Det er vurderet, at disse bondegårde har tilstrækkeligt til fælles med amternes til, at det er rimeligt at inddrage dem.

Tallene fra disse jordebøger med videre danner grundlaget for alle følgende kort og tabeller, hvor ikke andet udtrykkeligt anføres.¹⁶ Medtaget er alle oplysninger om bondegårde, husmandsbrug af enhver art og præstegårde, men ikke hovedgårde og købstadjorder.

Undersøgelsen dækker ikke egentlige marsksamfund, bortset fra et enkelt ejerlav ved Husum. Både ved Husum og Ribe dækker den dog en række landsbyer ved randen af marsk og gest. Den omfatter heller ikke godser med massiv hovedgårdsdrift og tungt hoveri. Der kendes ganske vist beskrivelser af bøndergodset under adelsgodset Seekamp og det gottorpske kammergods Satrupholm.¹⁷ Det er dog valgt ikke at medtage disse, da de dels omfatter så få gårde, at tallene ville drukne i det øvrige materiale, og dels er en del senere. At stort set hele kildematerialet er fra hoverifri landsherrelige amter er naturligvis

en begrænsning i forhold til at dække hele hertugdømmet, men rummer også analytiske fordele. Vi kan stort set se bort fra den faktor, der hedder landbosamfundets grundlæggende indretning, herunder tilhørsforhold til godser og ydelse af hoveri. De forskelle, vi måtte iagttage, må afspejle naturforhold, markedsforhold eller lokale og regionale traditioner. I en mindre undersøgelse har jeg i øvrigt tidligere peget på, at den mest markante forskel mellem godsbønder og amtsbønder var, at godsbønderne havde langt flere heste, men til gengæld ingen studeavl.¹⁸

Undersøgelsen dækker to stort set sammenhængende områder i henholdsvis Nord- og Sydslesvig og med visse forbehold Sydals, som ligger lidt for sig selv. Inden for undersøgelsesområdet mangler vi dog viden om de gårde og huse, som ikke hørte under de jurisdiktioner, vi har kilder fra. Figur 1 viser undersøgelsesområdet og undersøgelsens dækningsgrad på sogne eller større dele deraf. Det fremgår, at der dels er enkelte hvide pletter inden for de to sammen-

Figur 1. Undersøgelsens geografiske dækning.

hængende områder, dels en del sogne, hvor vi har oplysninger om nogle gårde, men langt fra alle. Det sidste gælder især tre områder: egnen omkring Ribe, området Lundtoft Herred-Sundeved mellem Aabenraa og Sønderborg og endelig Angel. Især i det sidstnævnte område er manglerne store. Det har ingen væsentlig betydning for udsædens relative fordeling eller den gennemsnitlige udsæd og besætning per gård, men det gør, at oplysningerne fra disse områder om den samlede udsæd og besætning er mangelfulde.

I alt omfatter undersøgelsen cirka 7.500 brug, hvoraf dog 5-600 huse er uden interesse, da kilderne ikke anfører nogen besætning eller udsæd. De cirka 7.000 brug, hvor vi har oplysninger om udsæd og/eller besætninger, omfatter helt overvejende bondegårde og forskellige kategorier af huse med og uden jord. Præstegårde indgår, mens hovedgårde og lignende konsekvent er udeladt i de – få – tilfælde, hvor kilderne medtager dem. Dækningen af husmandsbrug er dog ujævn. Jordebogen over Sønderborg amt medtager dem slet ikke. I de øvrige områder synes stort set alle husmænd med egen husstand medtaget, men ikke alle lige godt belyst. I Nordslesvig medtages helt små mængder udsæd eller besætninger ned til et får, så her virker registreringen lige så grundig som for gårdenes vedkommende. I Hütten len under Gottorp amt er der derimod ingen oplysninger om husmænds udsæd og besætning overhovedet, og i Ny herred er der det kun for få. Samlet er materialet derfor utvivlsomt mangelfuldt. Manglerne har dog først og fremmest betydning, hvis man vil se specifikt på husmandslandbruget. Fra de områder, hvor oplysningerne er gode, ved vi, at gårdmændene sad på 96-99 procent af kornarealet og 85-95 procent af besætningerne. Da de følgende analyser holder sig dels til det samlede billede, dels specifikt til gårdmændene, er de mangelfulde oplysninger om husmandslandbruget af begrænset betydning.

Oplysningerne om udsæd angives normalt i formler som »*säet jährlich*« eller »*kann jährlich säen*«. Det vil sige, at der i princippet er tale om angivelse af en årlig *normaludsæd* eller *gennemsnitsudsæd*. I nogle landsbyer angives den direkte til at være ens for et antal gårde, men i de fleste tilfælde er der tale om individuelle oplysninger for hver enkelt bonde. Det samme gælder konsekvent for oplysningerne om husdyrholdet, som synes at være en helt konkret optælling på det tidspunkt, besigtigelsen blev foretaget.

Kornudsæden angives overvejende i tønder, men også i skæpper og visse steder i byskæpper og ørtug. Alle mål er omregnet i tønder, og principperne for denne omregning er angivet i ekskursen om kornmål. Af samme ekskurs fremgår, at det antages, at der er tale om en nogenlunde ensartet tønde, undtagen i Husum amt, hvor tønden formentlig var større, og tøndetallet derfor er forhøjet med 10 procent. Når det gælder den samlede udsæd bruges begrebet *tønder udsædshartkorn*, som ikke må forveksles med det hartkornsmål, der brugtes til

at værdisætte ejendomme i kongeriget. Én tønne udsædshartkorn er lig en årlig udsæd på én tønne rug eller byg, men to tønner havre. Det hænger sammen med, at tøndemålet var et rummål og ikke et vægtmål, og da én tønne havre er langt lettere end én tønne rug eller byg, har den også langt mindre værdi. Omregningen af havre fra to til én svarer desuden nogenlunde til et besætningsforhold, hvor man typisk såede to tønner havre i samme areal som én tønne rug eller byg.¹⁹ Boghvede, ærter og bønner omregnes derimod i forholdet en til en. For boghveden angives udsæden normalt til lidt under én tønne per tønne land, men forskellen er ikke stor, og da boghvede i slesvigske regnskaber stort set altid var billigere end rug per tønne, er det valgt at regne en til en. Ærter og bønner betyder så lidt, at det har meget ringe betydning, hvordan man beregner det. Udsædshartkornet bruges til to ting: dels til at angive den samlede udsæd for gårde, byer eller områder, dels til at beregne den relative andel af udsæden for hver enkelt afgrøde. Det betyder for eksempel, at en gård med en udsæd på to tønner rug, én tønne byg, én tønne boghvede og otte tønner havre regnes til at have en udsæd på otte tønner udsædshartkorn, heraf 25 procent rug, 12,5 procent byg, 12,5 procent boghvede og 50 procent havre. Men når der tales om havre alene, bruges det nominelle tal.

For husdyrenes vedkommende er oplysningerne også usystematiske. Der er konsekvent oplysninger om heste, kvæg og får, men der er først og fremmest stor forskel på, hvordan kvæg opdeles. Det er derfor valgt kun at skelne mellem køer på den ene side og *ungkvæg* på den anden, som omfatter kvier, kalve og stude og studekalve på forskellige alderstrin.

Kildeværdi

Historikernes vurdering af sådanne besigtigelser har været forskellig. Peder Dam, Svend Gissel og Karl-Erik Frandsen har alle konkluderet, at udsædstalene i Frederik III's matrikel er urealistisk lave. Peder Dam mener, at man kan bruge den relative fordeling på kornsorter, men ikke de absolutte tal.²⁰ Imidlertid bygger matriklen på selvangivelse fra bønderne, som formentlig vidste, at formålet var fiskalt, og desuden var 1662 næppe det bedste tidspunkt at indhente disse oplysninger på. Fridlev Skrubbeltang sammenlignede i sin tid kvægskattelister og besigtigelsesforretninger af ryttergodset i Kronborg amt med de oplysninger, som kunne hentes i skifter. Konklusionen var, at bønderne angav alt for lave tal til skattelisterne, mens besigtigelsen af ryttergodset, som ikke byggede på selvangivelse, gav pålidelige tal.²¹ Da vore kilder er besigtigelser, er det et positivt resultat. Vi kan samtidig se, at oplysningerne i Sønderjylland er indsamlet med ganske megen omhu. Det hænder, at udsæd angives ens for en række gårde, men ellers er alle oplysninger individuelle. I flere tilfælde er bygninger, udsæd og kvæg ikke bare talt, men også vurderet. I Husum amt

blev oplysningerne indsamlet af to embedsmænd, men siden godkendt af amtets bondefogeder og »*Rechensmänner*«, og en særlig vurderingsmand var udpeget til at vurdere alle hestene.²²

Vi har kun få muligheder for at sammenholde de sønderjyske jordebøgers og inventariers tal med andre, som er blot nogenlunde samtidige. Fra Sydals findes ud over jordebogen fra 1700 to senere fra 1746 og 1754.²³ Samtidig har Per Grau Møller analyseret skifter fra Nordals fra 1730-35 og 1750-55.²⁴ Der er her tale om to naboområder på samme ø med stort set samme natur, bebyggelse, landgildemønstre og godsstruktur. Kildernes udsagn er sammenfattet i figur 2.

	køer	ungkvæg	kalve	alt kvæg	får	heste	føl
Jordebog Sydals 1700	2,9	-	-	-	-	3,9	-
Jordebog Sydals 1746	5,3	2,8	1,7	9,8	4,7	-	-
Skifter Nordals 1730-35	5,5	2,2	2,0	9,7	4,5	7,7	0,4
Jordebog Sydals 1754	6,3	2,3	2,6	11,2	5,9	6,6	0,0
Skifter Nordals 1750-55	6,5	2,0	2,8	11,3	6,1	6,5	0,9

Figur 2. Gennemsnitlige besætninger for gårde på Als 1700-1755 ifølge forskellige kilder. Kilder: LAA, Sønderborg Amtsstue, pk. 87; Mathiesen, 1992 s. 168-171; Grau Møller, 1984 s. 113.

Sammenligningen viser, at de to kildegrupperes oplysninger for tiden omkring 1740 og tiden 1750-55 er næsten helt overensstemmende, mens jordebogen fra 1700 ligger langt lavere. Noget kan forklares med, at besætningerne faktisk var i vækst, men meget tyder på, at *den* jordebogs tal er upålidelige – men de to senere jordebøgers til gengæld særdeles gode. Spørgsmålet er derfor, hvilken erfaring vi skal overføre til det langt mere omfattende materiale fra Haderslev, Aabenraa, Husum og Gottorp amter og Søgård gods. Da disse jordebøger med videre i hele deres tilgang og opbygning og med deres tilbøjelighed til også at medtage føl og kalve af ringe pengeværdi ligner de sene sønderborgske jordebøger langt mere end den tidlige, vil jeg tro, at de også er mere troværdige end denne.

Der er enkelte andre sammenligningsmuligheder. For Løjt sogn i Aabenraa amt har jeg tidligere sammenlignet oplysningerne fra 1704 med en ny udsædsangivelse fra 1771, en besætningstælling fra 1774 og tal for både udsæd og besætning indsamlet af amtmand von Rosen omkring 1825. Resultatet er, at udsædstallene fra 1704 lå 7-10 procent under tallene fra 1771 og 7-10 procent over von Rosens tal, og mønstret er det samme for køer, heste og får, hvor kil-

derne er sammenlignelige.²⁵ For dette sogn tyder alt altså på, dels at landbruget var yderst stabilt gennem 1700-tallet, dels at 1704-jordebogen er ganske pålidelig.

Peder Dams måske væsentligste grundlag for at anse 1662-matriklens udsædsangivelser for at være for lave er en sammenligning med de ager-arealer, der angives i Christian V's matrikel. Her nåede han frem til, at den angivne udsæd målt i tønder udsædshartkorn kun svarer til 16,4 procent af ager-arealet regnet i tønder land i Jylland og 31,3 procent på øerne.²⁶ For Sønderjyllands vedkommende har vi en kontrolmulighed i form af de kort, som 1717-18 blev udfærdiget over en række landsbyer i Tyrstrup herred. For otte landsbyer har Wolfgang Prange beregnet et agerareal.²⁷ For en enkelt af disse – Vonsild – er den angivne udsæd i tønder udsædshartkorn hele 86 procent af det angivne agerareal i tønder land, for fem landsbyer ligger udsæden på 56-66 procent, mens den for Stenderup og Skartved er på henholdsvis 40 procent og 42 procent. Det passer gennemgående godt til den angivne besåning.²⁸ Det ser ganske vist noget anderledes ud, hvis vi sammenligner med Johannes Mejers kort fra omkring 1650, som opdeler al jord i ejerlavene i Aabenraa amt på ager, eng, hede og så videre.²⁹ Men dels regner Mejer med en langt højere agerandel end den store matrikel gør for kongeriget, dels kan forholdene have ændret sig efter svenskekrigene. Når alt vejes for og imod må den samlede konklusion stadig være, at de forskellige jordebøgers og besigtigelsers oplysninger må anses for forholdsvis pålidelige – dog undtagen jordebogen fra Sønderborg amt 1700.

Kort og regionsinddeling

I det følgende vil en lang række resultater blive fremstillet på kort. Det sker på to måder. For det første er det valgt at vise punktvis kort over den samlede mængde af for eksempel udsæd for hver bebyggelse. Heri medtælles udsæd og besætning fra alle brug, vi har oplysninger om, altså både bondegårde, huse og præstegårde, men ikke hovedgårde. Definitionen af en bebyggelse følger kilderne, så det, de omtaler som særlig bebyggelse, er regnet som sådan, dog undtagen visse huse.

For det andet vises kort over de enkelte kornsorters andel af den samlede udsæd, og her er fladekort fundet mere egnede end punkt kort. Da der ikke findes et digitalt ejerlavskort for Slesvig, er det valgt at vise det på sogneniveau, men dog sådan, at 12 sogne, hvor der er konstateret meget store forskelle i udsædsmønster mellem to større geografisk sammenhængende dele af sognet, er delt, typisk i en østlig og en vestlig del. Det er gjort ved lige streger, som er arbitrære, men dog placerer de relevante bebyggelser på den rigtige side af stregen. Endelig er det ved enkelte sogne, hvor undersøgelsen kun dækker et hjørne, mens resten er ubelyst, valgt at udskille den dækkede del på tilsvarende vis.

Kvaliteten af de til rådighed værende digitale kort for Slesvig er for ringe til at tillade statistisk GIS-analyse. I stedet foretages statistisk analyse ved sammenligning af nogle regioner, hvor der for hver beregnes gennemsnitsværdier for hver gård. Der var i Slesvig normalt et semantisk skel mellem gårde – som regel kaldet »Hof«, »Hufe«, på Als »Bol« – og forskellige kategorier af husmandsbrug, oftest »Kate« eller »Inst«, i Haderslev amt »landbol«, men som i kongeriget er grænserne ikke ganske klare og konsekvente. Vi har ikke nogen vurdering i hartkorn og kan derfor ikke overtage det skel på én tønne hartkorn, som bruges i kongeriget. I stedet er der sat et skel ved en udsæd på mindst 2½ tønne udsædshartkorn. Det svarer godt til kildernes sproglige skel, idet langt de fleste »gårde« lå over og langt de fleste »kåde« lå under. I kongeriget mente man i 1600-tallet, at en udsæd på tre tønner burde svare til en landgilde på én tønne.³⁰ Da der i dansk landgilde indgik persiller for eng og skov og for herskabsforholdet, må de 2½ tønner udsæd svare til godt én tønne landgildehartkorn i kongeriget og dermed nogenlunde til den grænse, vi er vant til at bruge der. Den del af undersøgelsen omfatter i alt 5.331 landbrug, der ikke var præstegårde eller avlsgårde, med mindst 2½ tønne udsædshartkorn.

Her arbejdes med i alt 13 regioner, som er konstitueret ud fra en blanding af naturgrundlag, markante geografiske skel og dyrkningsmønstre. Langt hen ad vejen ligner Slesvigs naturgeografi Nørrejylland. Fra nord til syd går israndslinjen gennem hertugdømmet. Øst for den findes frugtbare moræneområder, som gennemgående er noget større end i Nørrejylland, vest for den dels meget sandede hedesletter og dels bakkeøer med blandet jordbund, som samlet er bedre end hedesletternes, men ringere end det østlige morænelands. I Slesvig sammenfattes hedesletter og bakkeøer under det plattyske ord gest. Endelig findes mod vest marskområder.

Det er imidlertid valgt at lave den præcise regionsafgrænsning ud fra dyrkningen. Det skal siden vises, at rug og boghvede knytter sig til den magre jord, byg og havre til den gode. Derfor er grænsen mellem henholdsvis den østlige moræne-region og den magre centrale gestregion trukket ved en grænse på 60 procent af rug og boghvede sammenlagt, så sogne over grænsen hører til gestregionen, sogne under til regionerne mod øst. Langt de fleste sogne i den østlige region havde en rug-boghvedeandel på under 40 procent, men det er valgt i de østlige regioner at medtage en halv snes hele og halve sogne langs isranden, som med en rug-boghvedeandel på 40-60 procent repræsenterer en overgang, fordi de trods alt ligner sognene mod øst mere end sognene mod vest.

Den østlige region er videre inddelt i seks underregioner ved de østslesvigske fjorde, som både var naturlige og administrative skel. Inden for fire af de fem nordligste af disse regioner var der nok forskel i terræn, udbredelse af skov med videre fra bebyggelse til bebyggelse, men udsædsfordelingen hænger ikke

sammen med disse forhold, så det berettiger en udskillelse af særlige skovbygder. Den lille Løjt-Aabenraa-region var derimod ret stærkt præget af skov og bakker, men også af ret store landsbyer og ret frugtbar jord. Eneste egentlige skovbygd var Hüttener Berge sydøst for Slesvig by, som her er afgrænset til at være lig Hütten len/herred, dog uden de såkaldte skovbygder i Krop sogn, som administrativt hørte til Hütten herred, men med hensyn til afgrøder og jordbund fuldstændig ligner resten af Krop sogn mod vest. Området er meget bakket og var meget skovrigt og havde en udsædssammensætning, som er helt anderledes end de andre østlige regioner.

Lige vest for israndslinjen findes de fleste steder magre hedesletter. Det er valgt at definere både en nord- og en sydslesvigsk hedesletterregion bestående af sogne lige vest for israndslinjen, som normalt havde en rug-boghvedeandel på mindst 80 procent. Til disse regioner er det valgt også at regne de tilgrænsende bakkeøområder i henholdsvis Nørre Rangstup og Hohn herred, fordi de dyrkningsmæssigt lignede hedesletteområderne med en rug-boghvedeandel på over 80 procent i langt de fleste byer. Derimod er Rødding bakkeø holdt for sig. Med en rug-boghvedeandel på 60-80 procent hører den stadig til gestens hovedregion, men skiller sig ud ved at være noget mere frugtbar end de øvrige gestområder.

Mod vest fremtræder en række delvis marskprægede områder. I nordvest havde fem hele og halve sogne ved marskranden og ét lige bag en bygandel over 50 procent. Det er valgt at definere dem som en særlig region, den nordlige marskrand. Hertil er lagt Farup sogn, fordi det også ligger ud til Vadehavet og rummer egentlig marsk, skønt bygandelen var lavere. Bag disse sogne skiller et område sig ud med bygandele på 24-47 procent og i de fleste tilfælde rug-boghvedeandele på 50-70 procent. De er defineret som en særlig region, Skærbæk-egnen. Den består af den vestlige del af Toftlund bakkeø, men er ellers præget af meget blandede jordbundsforhold, og den repræsenterer klart en overgang mellem det marskvendte og den rene gest. I flere sogne er kildedækningen i øvrigt meget dårlig, så tallene skal tolkes med varsomhed.

I sydvest var der kun én bebyggelse med mere end 50 procent byg, og den ligger midt i landet. Til gengæld var hele Husum amt og et par nabobyer i Gottorp amt præget af, at rug-boghvede og byg-havre begge udgjorde mellem 40 procent og 60 procent af udsæden, altså nogenlunde lige meget. Det hænger sammen med, at regionen består af en bakkeø, som er omgivet af en ret smal marskstribe mod vest, men til gengæld brede marsklignende drag langs Ejderen mod syd og Treene mod øst. Det er derfor valgt at se regionen som en helhed, Husumegnen. Kun er det eneste rene marskejerlav i regionen udskilt.

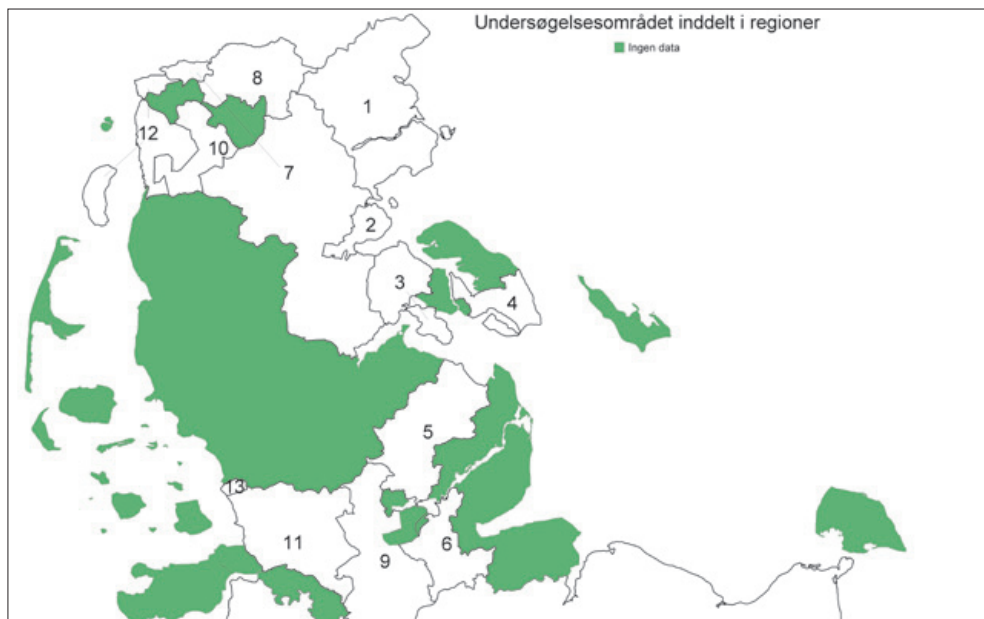
Regionernes navne, principperne bag dem og antallet af gårde for hver region er opført i figur 3.

<i>Regionsinddeling</i>	<i>Udsædsandele og regionens gårdtal</i>	
<i>Østlige agerregioner</i>		
1. Haderslevregionen	< 60% rug+boghvede	1199
2. Aabenraa-Løjt	< 60% rug+boghvede	164
3. Sundeved	< 60% rug+boghvede	360
4. Sydals	< 60% rug+boghvede	319
5. Angel	< 60% rug+boghvede	306
<i>Østlig skovregion</i>		
6. Hüttener Berge	> 60% rug+bhv, >20% havre	175
<i>Gestregioner</i>		
7. Nordlige hedesletterregion	> 80% rug+boghvede	1121
8. Rødding bakkeø	60-80% rug+boghvede	324
9. Sydlige hedesletterregion	> 80% rug+boghvede	396
<i>Vestvendte regioner</i>		
10. Skærbækregionen	< 80% rug+bhv, <50% byg	127
11. Husumegnen	40-60% rug+boghvede	628
12. Nordlige marskrand	> 50% byg	189
13. Hatsted marsk	< 10% rug+boghvede	23

Figur 3. Regionsinddeling.

Regionsinddelingen er kortlagt på figur 4. Ved inddelingen er der lagt vægt på at skabe geografisk sammenhængende regioner. Det er kun afvejet ved, at to sogne nord for Ribe er lagt til den nordslesvigske hedesletterregion. Det betyder til gengæld, at enkelte byer og sogne er generaliseret ind i regioner, de strengt taget ikke hører til efter definitionen ovenfor. For eksempel er Bedsted sogn regnet til den nordlige hedesletterregion, skønt rug-boghvedeandelen er under 70 procent, og Lintrup sogn regnet til Rødding bakkeø trods en rug-boghvede-procent på 81. Det betyder naturligvis, at de regionale gennemsnitstal netop er gennemsnit, som nogle byer kunne afvige en del fra.

Det er et større problem, at regionsinddelingen kun dækker de dele af Slesvig, vi har kilder for. Det betyder, at hvor afgrænsningen for eksempel Haderslevregionen og Rødding bakkeø mod den nordlige hedesletterregion bygger på kildematerialet, ved vi ikke, hvor store områder syd og vest for det kildedækkede område, som naturligt ville kunne regnes til den nordlige hedesletterregion. Faktisk er det kun Haderslevregionen, Rødding bakkeø og den lille Løjt-Aabenraa-region, som ikke kunne tænkes at være større, hvis vi havde kildedækning for større dele af hertugdømmet. Samtidig er dækningen skæv på den måde,

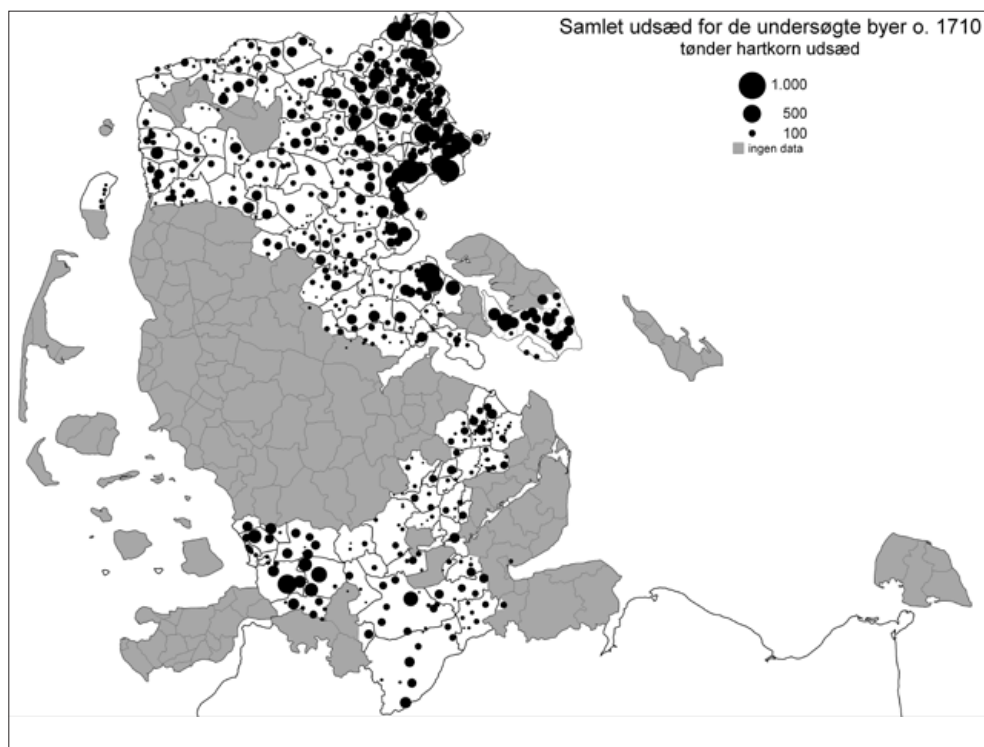
Figur 4. Regionsinddelingen.

at Nordslesvig er bedre dækket end Syd- og Mellemslesvig og østlands- og hedesletterregioner bedre dækket end de vestvendte.

Gennemsnitstal per gård er beregnet på bebyggelses-, sogne- og regionsniveau. De vil helt overvejende blive brugt på regionsniveau.

Korndyrkningen

Under omtalerne af gårdes og husmandsbrugs udsæd nævnes de klassiske kornsorter rug, byg, havre og boghvede, som var vigtige i Sønderjylland, samt forskellige former for bælg­sæd og helt sporadisk andre ting som blandsæd og hvede, men ikke andre nytteplanter som hør, haveurter og lignende. I alt løber den udsæd, kilderne registrerer, op i 60.343 tønder udsædshartkorn, når havre som tidligere nævnt regnes halvt med. Figur 5 viser udsædens fordeling på bebyggelsesniveau. Helt som man ville vente, fremstår udsædstætheden langt størst på den gode morænejord i det østlige Nordslesvig. De lave værdier i Angel skal ikke tillægges vægt, da kildedækningen her er dårlig. På andenpladsen følger de vestligste egne ved eller nær marskranden, hvor udsædstætheden i øvrigt helt lokalt kunne være meget høj, mens hedesletterne ligger i bunden.

Figur 5. Samlet udsæd i hartkorn på bebyggelsesniveau.

Den samlede udsæd er både en funktion af, hvor tæt gårdene lå, og hvor meget korn, hver gård såede. I gennemsnit var udsæden kun 10,7 tønder hartkorn. Det lyder meget lavt i forhold til, at kongerigske bondegårde i gennemsnit havde 30 tønder land ager, som ved regelmæssigt trevangsbrug burde give en udsæd på 20 tønder. Imidlertid er Erland Porsmose nået frem til, at tiendetal fra Fyn fra 1500- og 1600-tallet alle peger på en kornhøst på 30-45 tønder per gård og en udsæd på omkring 10 tønder – altså meget lig de slesvigske tal.³¹

Men der var i øvrigt store regionale forskelle i Slesvig. Den gennemsnitlige udsæd per gård faldt ikke bare fra øst mod vest, men også fra nord mod syd. Haderslev-egnen lå suverænt i spidsen med langt større gårde end de andre regioner. Gennemsnitlig var deres udsæd 17,6 tønder hartkorn, på Haderslev Næs endda normalt over 20 tønder, mens overgangssognene omkring Sommersted og Stepping omvendt trækker ned. På andenpladsen kom Sydals med et gennemsnit på 12 tønder ifølge jordebogen fra år 1700. Det tal er nok for lavt.

Skifterne fra Nordals viser i stedet et niveau omkring 20 tønner, og jordebogen fra 1700 anfører kun rug, byg, havre og ærter, men ikke boghvede, som ifølge andre kilder var udbredt på øen.³² Skifternes tal er formentlig mere repræsentative end jordebogens, så Als havde sandsynligvis korndyrkning på linje med Haderslevengen.

Gårdene i Angel havde i gennemsnit godt 11 tønner hartkorns udsæd, som i øvrigt inden for denne region var faldende fra nord og øst mod syd og vest. Sundevedregionens gårde lå på knap ti tønner, men det er et gennemsnit af smågårde omkring Gråsten og ret store gårde i det egentlige Sundeved. Lavere endnu lå gårdene i Løjt sogn og omkring Aabenraa med kun cirka 8½ tønne hartkorns udsæd.

Gårdene i de fire gest- og marskregioner i Nordslesvig samt enkelte sogne ved Husum havde alle et gennemsnit på ni-ti tønner og lå dermed kun lidt under Angel og over Løjt-Aabenraa-regionen, mens gårdene i Hüttener Berge, på den sydlige hedeslette, og i de egentlige havvendte sogne i syd lå helt nede på seks-syv tønner i gennemsnit.

De enkelte afgrøder

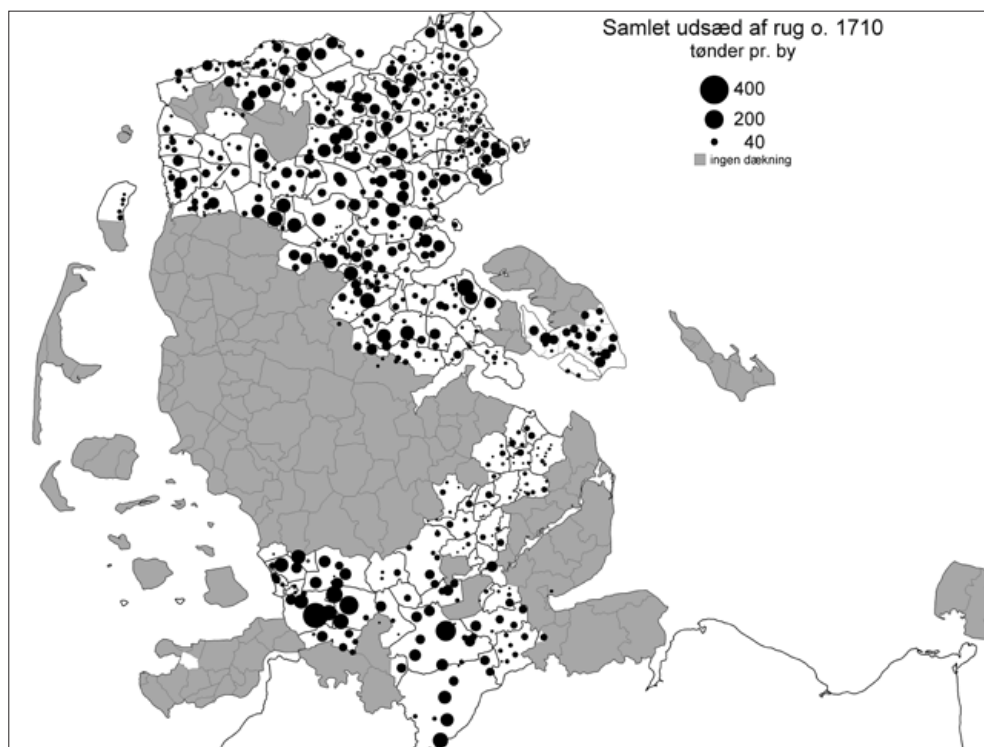
For kongeriget fandt Peder Dam, at rug og byg tilsammen omfattede ikke mindre end 78,6 procent af udsæden, havre 18,3 procent, boghvede og blandkorn hver godt én procent og ærter og hvede én-to promille hver. Byg og rug var næsten lige vigtige i Jylland og på Fyn. På Sjælland angives kun tal for de to afgrøder under ét, men her var byg utvivlsom vigtigst, så fordelingen på landsplan formentlig i alt har været 30-35 procent rug og 40-45 procent byg.³³ Mønstret i de kildedækkede dele af Slesvig er anderledes. Her var der ikke tre, men fire vigtige afgrøder, og fordelingen mellem dem var langt mere jævn, som det fremgår af figur 6.

Rug	Byg	Havre	Boghvede	Bælgsæd
35,5	23,4	28,1	12,2	0,8

Figur 6. Samlet udsædsfordeling i undersøgelsesområdet (målt i procent, beregnet på tønner hartkorn).

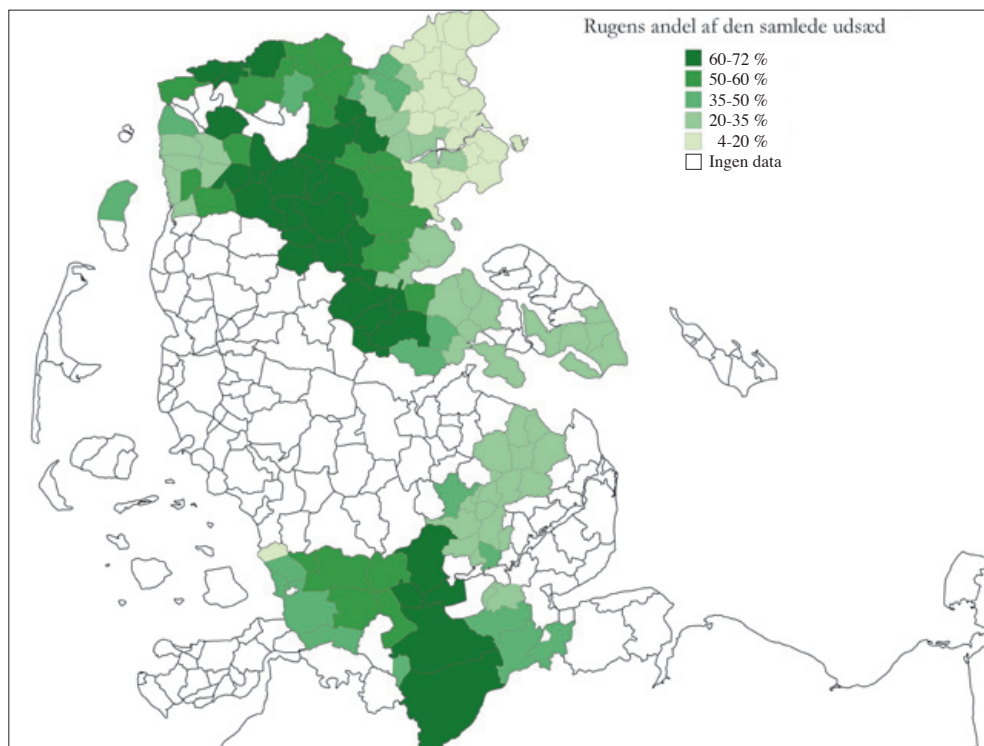
Modsat kongeriget var *rug* vigtigste kornsort i de undersøgte dele af Slesvig. Ser man på rugens udbredelse, tegner der sig et meget forskelligt mønster, afhængigt af om man ser på de absolutte mængder eller den relative andel.

Regnet i absolutte mængder er det mest slående, at rug blev dyrket overalt. Det hænger sammen med, at rug som brødkorn var nødvendigt i enhver husholdning. Ser vi i stedet på rugens relative andel af den samlede udsæd, viser

Figur 7. Samlet udsæd af rug per bebyggelse.

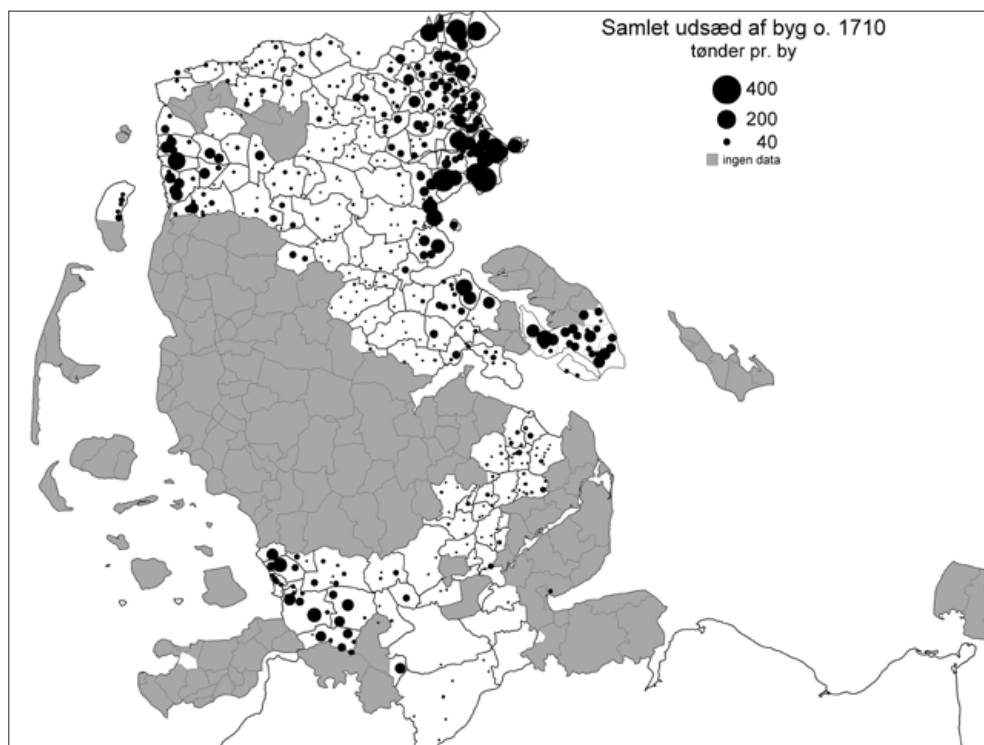
ingen anden kornsort så stor en varians. I hedesletteområderne udgjorde rug normalt 60-70 procent af den samlede udsæd, og på Rødding bakkeø, på randmorænen og på dele af Husumegnen 50-60 procent. Som skarp kontrast har vi østlandet. Her lå rugandelen i de fleste sogne under 35 procent og i ganske mange under 20 procent. Dette hovedmønster svarer ganske godt til det nørrejyske, hvor der var meget høje rugandele i det meste af Vestjylland, men andele under 40 procent øst for den østjyske israndslinje og i det vestlige Limfjordsområde.³⁴ Ud over øst-vest-forskellen var der imidlertid også nord-syd-forskelle i Slesvig. I Østslesvig var der forholdsvis mindst rug på Haderslevegnen og relativt mest i Angel. Endnu større forskel på nord og syd var der længst vestpå, hvor sognene på Husumegnen havde en rugandel på 40-50 procent, mens andelen i de nordslesvigske marskrandsogne kun var 20-40 procent.

Figur 8. Rugens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

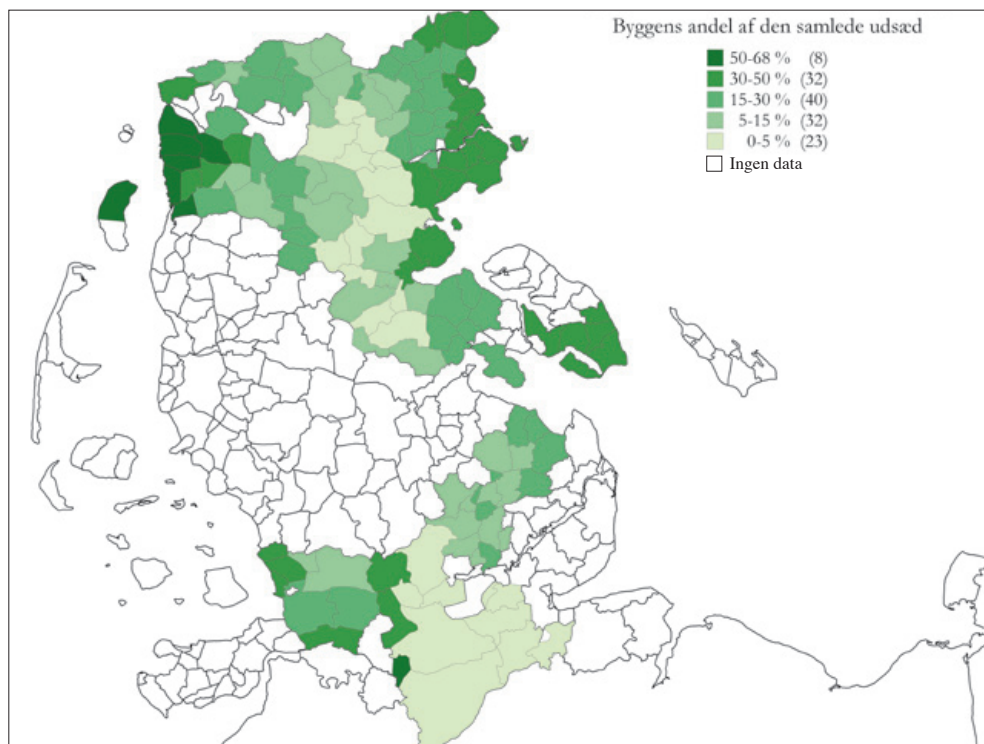
I gennemsnit per gård er kontrasten knap så klar – fire-seks tønder per gård på hedesletterne, Rødding bakkeø og Skærbækneken mod $2\frac{1}{2}$ - $3\frac{1}{2}$ tønne overalt i østlandet inklusiv Hüttener Berge samt i regionerne ved Vadehavet – dog undtagen Hatsted Marsk. Den høje relative andel på hedesletterne skyldtes både, at man såede forholdsvis meget rug, og at man ikke såede ret meget andet, og den særligt lave rugandel på Haderslevneken skyldtes, at man havde en større samlet kornavl uden at øge rugandelen. Med forsigtighed kan vi nok antage, at en udsæd på omkring tre tønder rug har kunnet dække en gårds eget behov på den gode jord.

Billedet for byg er ganske anderledes, som det ses af figur 9-10. Hvad enten vi ser på de absolutte mængder eller relative værdier, er det åbenbart, at byg var knyttet til dels østlandet, dels marskranden, mens kornsorten var helt uden betydning på gysten.

Figur 9. Samlet udsæd af byg per bebyggelse.

Samtidig fremstår der imidlertid nogle markante forskelle mellem underregioner, som mest følger et nord-syd-mønster. Byg var generelt mere udbredt i de nordslesvigske regioner end i de sydslesvigske. Relativt set var den nordlige marskrand omkring Ribe bygens højborg nummer ét med bygandele på over 50 procent i de fleste sogne. På Husumegnen dyrkede man tilsvarende mere byg end andre steder i Sydslesvig, men kun i byen Meggerdorf nåede man andele over 50 procent, mens resten af regionen havde varierende andele, så byg totalt kun udgjorde 28 procent af udsæden på egnen. Tilsvarende udgjorde byggen over 30 procent af udsæden i store dele af Haderslevvegnen og Sydals, men typisk kun 10-20 procent i Angel. Målt i gennemsnitlig udsæd per gård bliver mønstret kun tydeligere: 5,5-5,7 tønder på Haderslevvegnen og i den nordlige marskrand, fire tønder på Sydals, to-tre tønder på Skærbækvegnen og i Hatsted marsk, cirka halvanden tønde i Angel, på Rødding bakkeø og på Husumegnen og næsten intet på hedesletterne.

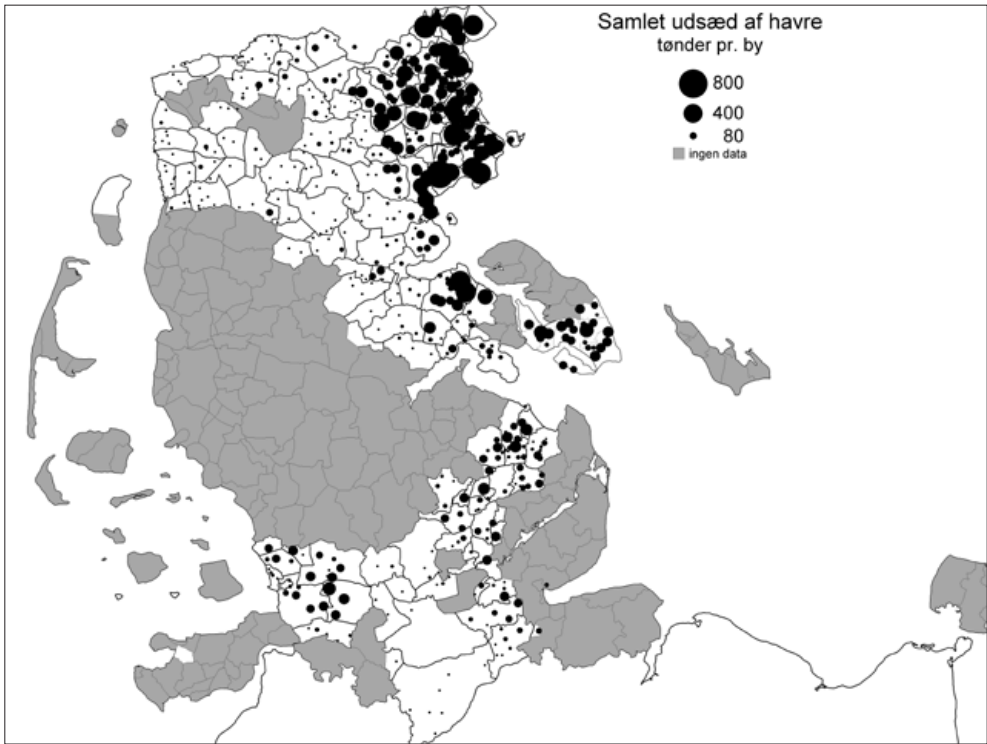

Figur 10. Byggers andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

Sammenlignet med Nørrejylland og Danmark i øvrigt er det et overordnet fællestræk, at byg var knyttet til lerjorden, men den var ikke nær så dominerende i Østsløvig som i kongerigets lerjordsområder.³⁵

Byggers mindre betydning modsvares af, at *havre* til gengæld betød des mere. I kongeriget var havre nok en betydelig afgrøde, men dog klart mindre vigtig end rug og byg. I Sønderjylland, derimod var havre faktisk næstvigtigste afgrøde, som tegnede sig for hele 27,7 procent af den registrerede udsæd, altså mere end byg, selv om én tønne havre her kun er regnet halvt.

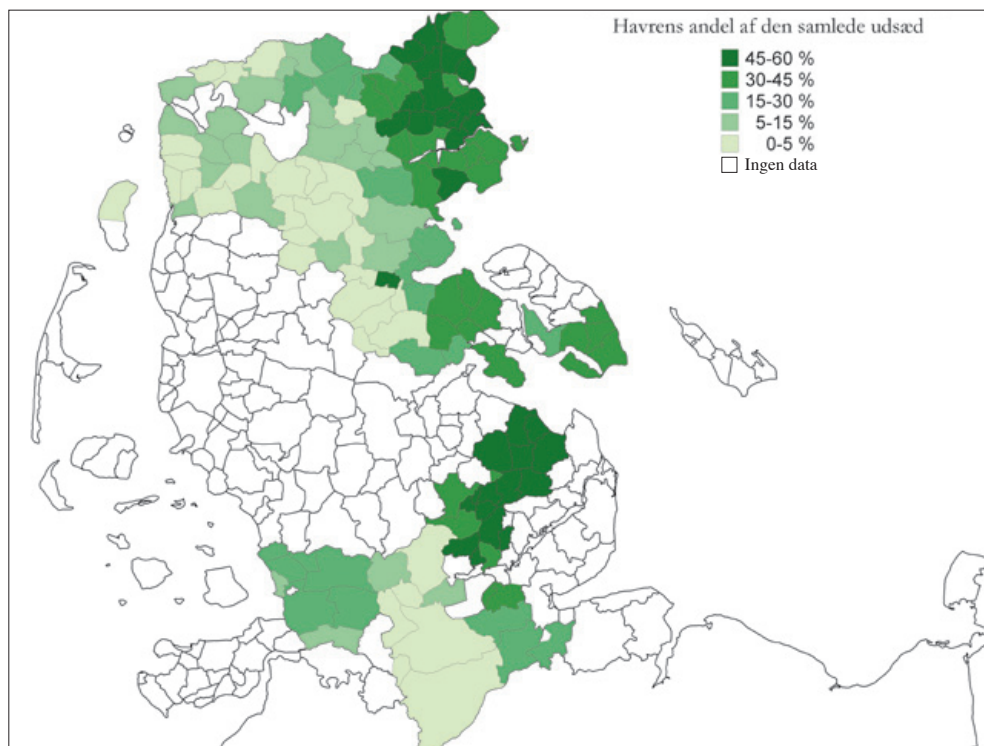
Overordnet falder havrens udbredelse sammen med byggers. Som byg var havren knyttet til den gode jord i østlandet og marskjorderne mod vest, mens den i endnu højere grad end byggen var fraværende på gesten. Når vi ser på de absolutte mængder, var Haderslevvegnen klart dominerende. Havre spillede en stor rolle på egnen – ja, de høje havreandele er med til at definere regionen, og gårdene såede her i gennemsnit over 15 tønner havre hver, regnet i absolut

Figur 11. Samlet udsæd af havre per bebyggelse.

mængde og ikke i hartkornsværdi. Relativt set var havreandelen imidlertid endnu højere i Angel, hvor denne kornsort udgjorde omkring halvdelen af den samlede udsæd omregnet i hartkorn, hvilket dog kun svarer til cirka ti tønder havre per gård. Andelen på Als og i Sundeved var lavere, men dog stadig høj – typisk 30-40 procent af det samlede hartkorn eller seks-otte tønder havre. Var havre generelt lidt vigtigere end byg i det meste af Østlandet, var det omvendt på Husumegnen, hvor havre nok var udbredt, men dog klart mindre vigtig end byg. Også her fulgtes byg og havre dog ad. Det gjorde de derimod ikke i to andre regioner. I Hüttener Berge i sydøst dyrkede man ganske meget havre, men ikke byg af betydning, mens det forholdt sig omvendt i byggens absolutte højborg ved den nordlige marskrand – og områderne lige bag – hvor man stort set ikke dyrkede havre.

Sammenlignet med kongeriget er hovedforskellen, at havre overhovedet var så vigtig i Slesvig og så konsekvent blev dyrket på den gode jord. Det skal dog

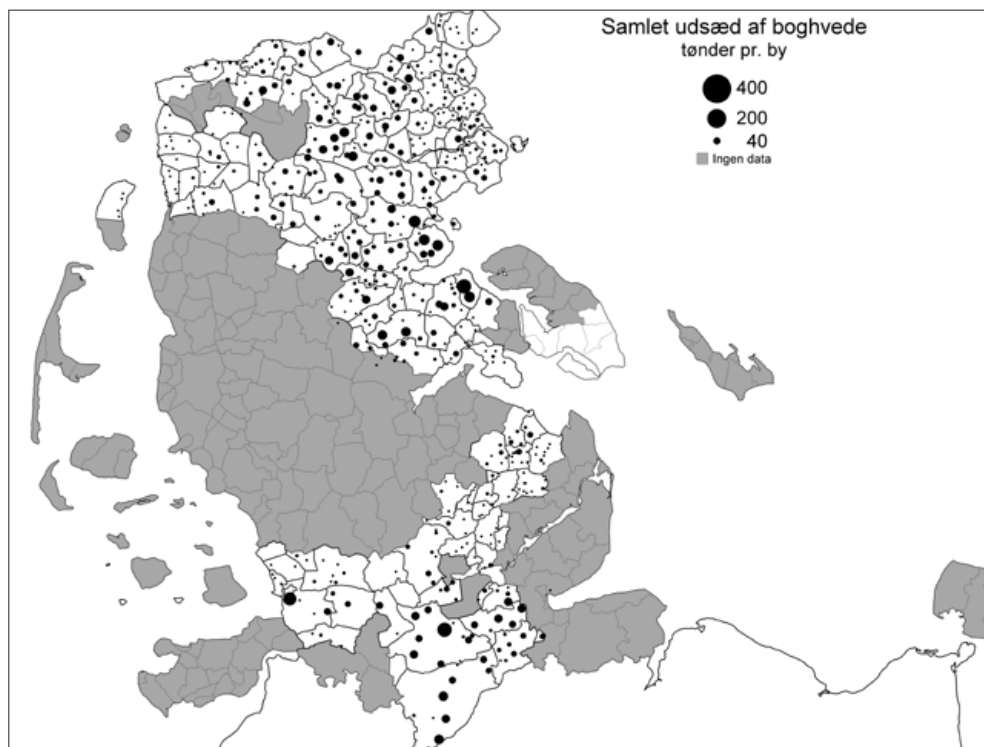

Figur 12. Havrens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

noteres, at Peder Dam gennemgående også finder de højeste havreværdier i egne med god jord – Salling-Mors-Thy og egnen omkring og øst for Vejle. Blot er der i hans undersøgelse mange andre egne med god jord uden nævneværdig havredyrkning.³⁶

Boghvede var en ny afgrøde, som havde vundet frem i 1500-tallet. I kongeriget var afgrøden ifølge Peder Dams tal endnu ubetydelig i 1660'erne.³⁷ Der er dog spredte spor af, at boghvede faktisk var noget mere udbredt i visse egne sidst i 1600-tallet, blandt andet på Fyn.³⁸ Intet peger dog på, at man kom i nærheden af forholdene i Slesvig, hvor denne afgrøde tegnede sig for 12 procent af det samlede hartkorn – næsten halvt så meget som byg eller havre og ikke meget mindre end den plads, havre havde i kongeriget.

Boghvede var i endnu højere grad end rug knyttet til de magre jorder. I hedesletteområderne og Hüttener Berge tegnede boghvede sig typisk for over 25 procent af den samlede udsæd, på Rødding bakkeø og de dele af Toftlund

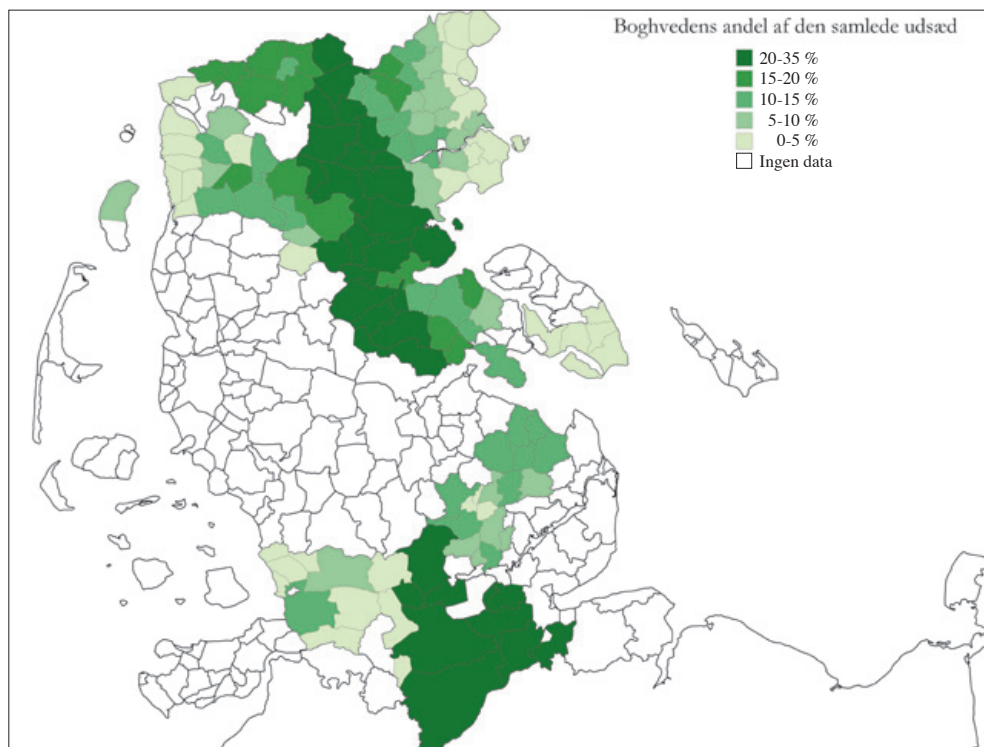

Figur 13. Samlet udsæd af boghvede per bebyggelse.

bakkeø, der ellers er regnet til hedesletterregionen, 15-25 procent. Her såedes typisk et par tønder per gård. I østlandet udgjorde boghvede normalt 5-15 procent af udsæden svarende til omkring én tønne per gård, mens andelen i regionerne ud mod Vadehavet var nede under fem procent, typisk svarende til to-tre skæpper per gård.

Der var en klar negativ sammenhæng mellem dyrkning af byg og boghvede, som utvivlsomt hænger sammen med, at de i høj grad havde samme rolle i husholdningen – nemlig som hovedingrediensen i grøden. Der er dog delvise undtagelser. I Aabenraa-Løjt-regionen og dele af Sundeved var andelen af både byg og boghvede pænt høj – i Angel var den til gengæld lav for begge kornsorter. På Als registreres afgrøden slet ikke, hvad der dog nok er en mangel ved kilden, da der ses betydelige boghvedemængder i skifterne fra Nordals.³⁹

De fire hovedafgrøder tegner sig i alt for 99 procent af den samlede udsæd, omtalt i kilderne. Næsten hele resten udgøres af bælg-sæd. Ærter og den beslæg-

Figur 14. Boghvedens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

tede foderplante *vikker* nævnes nogle gange hver for sig, andre sammen, så det er opgivet at skelne. Afgrøden havde sin udprægede højborg på Sydals, hvor der i alt er registreret 261 tønner udsæd af ærter og vikker. I Kegnæs sogn blev der kun sået godt én tønne i alt, men i hele resten af regionen såede alle gårde undtagen fem ærter, som udgjorde syv procent af den registrerede udsæd, på sogneplan svingende mellem fire procent og ni procent, med Ulkebøl sogn i spidsen. Eneste andet sted, hvor ærter havde reel betydning, er Halk sogn på Haderslev Næs – inklusiv Hejsager by, som dog dengang regnedes til nabosognet Grarup – hvor der i alt er registreret godt 40 tønner ærter og vikker, svarende til tre procent af den samlede udsæd. Endelig såedes cirka 15 tønner i Stenderup og Bjert sogne sydøst for Kolding, og ellers nævnes ærter og vikker helt sporadisk i fire sogne mere på Haderslevegnen. Afgrøden er tydeligt knyttet til særlige lokalområder med høj bonitet, som også alle ligger ud til kysten. Ærter var en væsentlig afgrøde i Mecklenburg og på Femern, og inden for kongeriget var

den især knyttet til Lolland – alle områder, der som de slesvigske ligger ud til kysten ved den sydvestligste del af Østersøen.⁴⁰

Der nævnes en smule ærtesæd i Roager by ved den nordlige marskrand og i Hatsted marsk, men i alt kun fire tønner, så i marsken blev ærter klart overgået af *bønner*, som også ofte omtales i topografiske beskrivelser af landbruget i de slesvigske marskegne. Inden for undersøgelsesområdet træffer vi dem i otte af de mest marskprægede ejerlav i Hatsted, Skobøl og Svavsted sogne ved Husum. Her blev der i alt sået cirka 48 tønner bønner, som i fire ejerlav, herunder Hatsted Marsk og nabobyen Wobbenbüll, udgjorde over ti procent af det samlede hartkorn. Dertil forekommer bønner i tre landsbyer ved den nordslesvigske marskrand, men her var den samlede udsæd af dem kun på godt otte tønner.

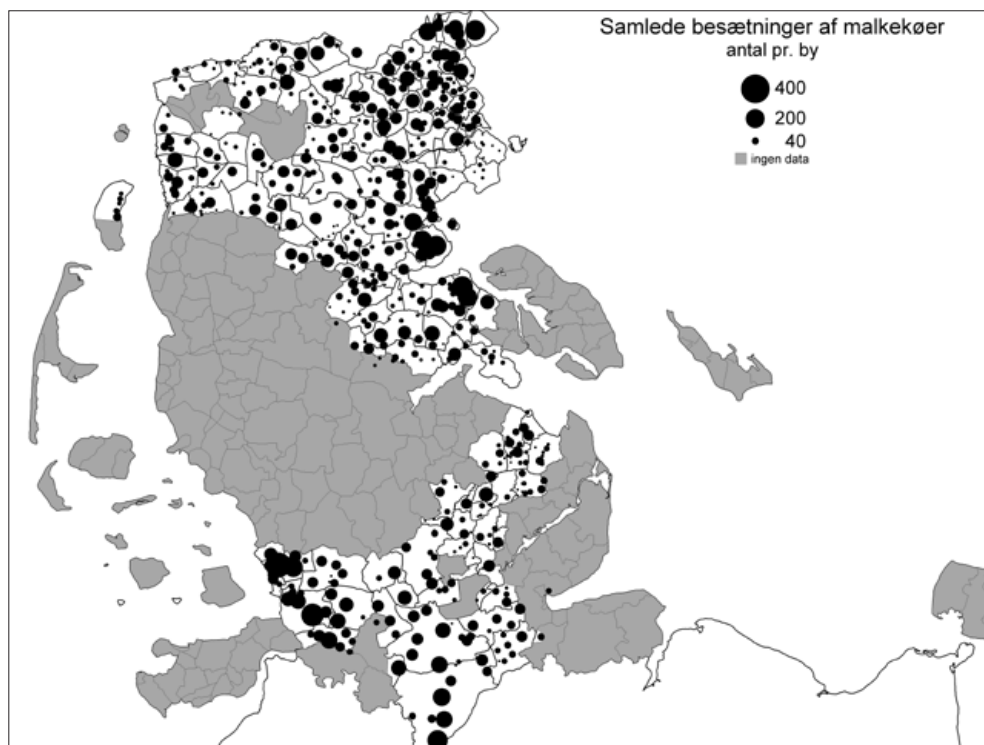
Alt andet nævnes i så små mængder, at det er helt uden betydning samlet. *Blandkorn* som var en blanding af byg og havre, nævnes kun meget sporadisk på Haderslevengen, hvor 17 gårde spredt ud over næsten hele regionen i alt såede omkring 30 tønner. Ved enkelte andre gårde på egnen nævnes byg og blandkorn under ét, men er her registreret som byg. *Hvede* forekom i Angel og ved marskranden nær Husum, men i forsvindende mængder.

Husdyrbruget

Kvægholdet udviser ikke lige så klare regionale mønstre som kornavlens. Det totale antal stykker hornkvæg varierede regionalt kun fra otte i Hüttener Berge til 12,5 på Haderslevengen, men dog sådan, at Haderslevengen lå i spidsen sammen med Angel og Rødding bakkeø, de øvrige nordslesvigske regioner i midten og de øvrige sydslesvigske regioner lavest. Som for kornavlens var tendensen, at kvægholdet var større østpå end vestpå og større i Nordslesvig end i Sydslesvig, men forskellene er mindre end for kornets vedkommende. Endelig var forskellene faktisk mere markante på lokalt end regionalt plan.

Når det gælder *køer* var de regionale mønstre svage. Per kvadratkilometer var der også flere køer i de egne, som var tæt opdyrkede, end i de tyndt befolkede egne, men forskellen er ikke nær så stor som for kornets vedkommende. Det skyldes, at der var næsten lige mange køer per gård i alle egne. På regionalt niveau var der i gennemsnit 4,3-5,4 køer per gård i næsten hele Nordslesvig samt i Angel og på den sydlige hedeslette. Hüttener Berge, Skærbækegnen og Husumengen lå noget lavere med 3,6-3,9 køer i gennemsnit, mens kun Hatsted Marsk, som omfatter mindre end et sogn, lå nede på 3,1. Set på sognniveau var der lidt større spredning, men langt de fleste sogne lå på et gennemsnit på 3,5-6 køer. De mest markante forskelle var helt lokale og ikke regionale. På Rødding bakkeø var der et meget højt niveau i Skrave sogn og et meget lavt i nabosognet Lintrup.

Vender vi os i stedet mod *okseavlens*, er det lidt svært at sammenligne tal-

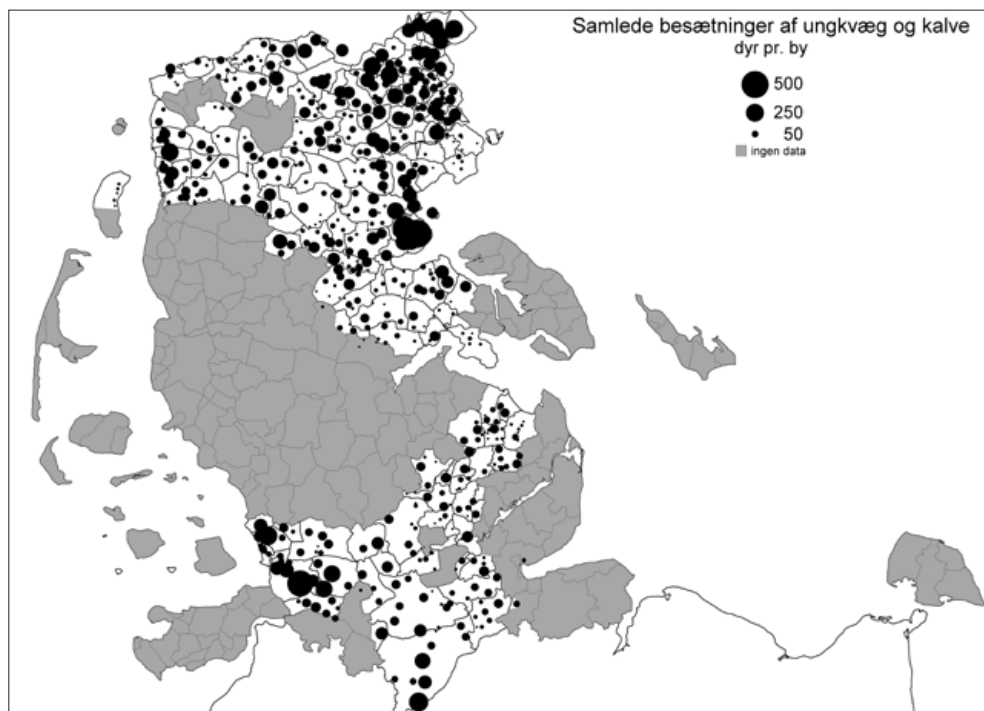

Figur 15. Samlede besætninger af malkekøer.

lene, da nogle jordebøger skelner mellem stude, kvier og kalve, mens andre slår meget af det sammen til ungvæg. Her er det valgt at slå alt kvæg, som ikke var køer, sammen til ungvæg.

For ungvæget ses et mere markant billede end for køernes vedkommende. I øst var der meget ungvæg nordøst for Haderslev og på Løjt Land nord for Aabenraa. Vestpå var der generelt meget ungvæg langs selve marskranden, men nogle gestegne var også ganske godt med. Det gælder blandt andre nogle sogne op mod Kongeåen og en række byer i Aabenraa amts sydvestligste del. Målt per gård lå Haderslevengen i spidsen med 7,9 styk ungvæg per gård, mens gårdene i Angel, på Rødding bakkeø og ved den nordlige marskrand havde 6,4-7,1, den nordlige hedeslette omkring 5,4 og den sydlige hedeslette og Hüttener Berge kun cirka 4,5.

Nu afspejler sådanne gennemsnitstal en blanding af gårdenes specialisering og deres størrelse. En noget indirekte måde at nærme sig okseproduktionens

Figur 16. Samlede besætninger af ungvæg.

betydning på er at se på, hvor stor en del køerne udgør af det samlede hornkvæg – jo højere andel, jo mindre vægt på okseavl. For hele Slesvig var andelen 55 procent i 1861, og i år 1900 fremstår en klar kontrast mellem malkekvægs-egne med over 50 procent – i reglen over 60 procent – og udprægede studeegne med under 40 procent.⁴¹ Sammenlignet hermed fremstår det meste af Slesvig som en stærkt studeavlsorienteret region omkring 1700. For det undersøgte område under ét udgjorde køerne kun 42 procent af det samlede hornkvæg, og på Haderslevengen, Rødding bakkeø, den nordslesvigske marskrand og Skærbækengen samt Hatsted Marsk var andelen under 40 procent. Disse egne må klart have haft betydelig vægt på studeproduktion. I Sundeved, på den nordlige hedeslette og på Husumengen udgjorde køerne cirka 45 procent. I Hüttener Berge og på den sydlige hedeslette udgjorde de derimod 48-50 procent, og her er vi ved at nærme os en malkekvægsegn. Det viser sig også i sammenligning med Als. Her kan vi ganske vist ikke bruge tallene fra omkring 1700, men både skifter fra 1730'erne fra Nordals og en jordebog over dele af Sydals fra 1746

angiver i gennemsnit noget over fem køer per gård, men kun godt fire kalve og kvier i alt – og slet ingen okser.⁴² Her var køernes andel oppe over 55 procent, som må kunne tages som et pejlemærke for en egn, hvor kvægholdet udelukkende var orienteret mod malkekvæg, og hvor tyrekalvene formentlig tidligt blev solgt til bønder fra gesten.

Der var en tydelig sammenhæng mellem studeavl og høl, om end vi på dette punkt mangler oplysninger fra visse områder. Der var godt høslæt i Haderslev amts østligste og vestligste egne og de steder i Aabenraa amt, som berømmes for deres kvæghold, men kun lidt på de centrale hedesletter. Mere overraskende er det, at der anføres gode høressourcer i det ellers så magre Hohn herred med den beskedne kvægbesætning, men overraskende lidt høl fra Sydangel. I figur 17 er de landsbyer, hvor vi har oplysninger om høslæt, opdelt i ti lige store grupper efter, hvor meget høl hver gård i gennemsnit rådede over.

	Gennemsnit pr. gård				
	læs høl	køer	ungkvæg	kalve	kvæg i alt
1. tiendedel	45,4	7,2	10,6	2,1	20,5
2. tiendedel	27,4	5,7	8,2	1,7	15,9
3. tiendedel	22,3	5,8	8,1	2,3	16,3
4. tiendedel	18,9	5,4	6,6	2,0	14,0
5. tiendedel	16,6	4,7	5,2	1,8	12,3
6. tiendedel	14,3	4,1	4,0	1,4	10,8
7. tiendedel	11,6	3,8	3,5	1,4	10,1
8. tiendedel	9,3	3,6	3,3	1,2	10,0
9. tiendedel	7,6	3,5	3,1	1,1	8,4
10. tiendedel	4,0	3,3	2,7	1,1	7,5

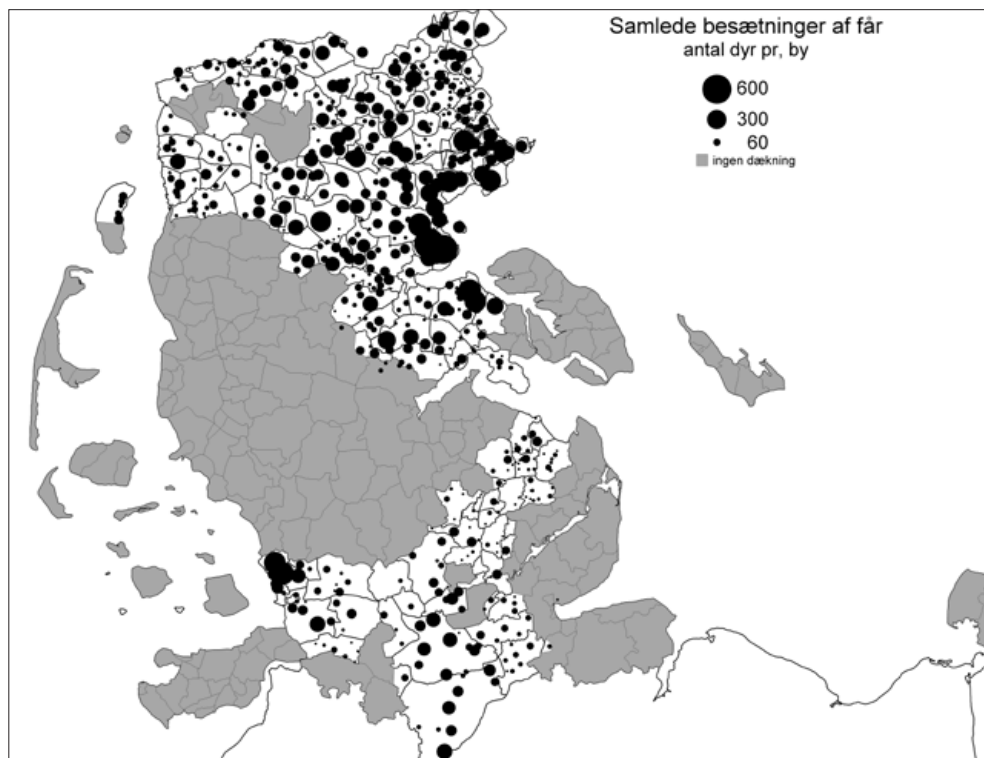
Figur 17. Sammenhæng mellem høslæt og kvæghold på landsbyniveau i Haderslev, Aabenraa, Gottorp og Husum amter 1704-11.

De steder, hvor man havde mest høl, havde man også mest kvæg, men forskellen er langt større for ungvægets vedkommende end for køernes. Bønderne i de ti procent af landsbyerne, som havde mest høl, holdt lidt over dobbelt så mange køer per gård som bønderne i de landsbyer, som havde mindst høl, men fire gange så meget ungvæg. Mønstret gentager sig også i de mindre ekstreme tilfælde. I den halvdel af landsbyerne, som havde mest høl, gruppe 1-5, havde man overalt mere ungvæg end køer. For den halvdel af byerne, hvor høet var

mere knapt, var det omvendt. Høslæt var en vigtig ressource, og de bønder, som havde mest af den, satsede på studeavlen.

Inden for *fåreholdet* træder ganske klare regionale mønstre frem. Fåreholdet var størst i den midterste del af det nordslesvigske undersøgelsesområde – i hedesletterregionen og på Rødding bakkeø. Derpå fulgte Haderslev og Sundeved, mens Skærbæknekn og marskranden lå klart lavere. I Sydslesvig gentager samme mønster sig i princippet, idet den sydslesvigske hedesletteegn lå højest, derefter fulgte Angel og Hüttener Berge, og Husumnekn lå allerlavest. Men samtidig var der en klar nord-syd-forskel, så gårdene i de enkelte sydslesvigske regioner kun havde halvt så mange får som gårdene i de tilsvarende regioner i nord.

På figur 18 ses disse mønstre ret tydeligt, men også ét mere. Haderslevnekn faldt, hvad angår fårehold i to halvdele, så fåreholdet på Haderslev Næs var lige så højt som på hedesletterne, mens det var markant lavere nord for Haderslev Fjord.

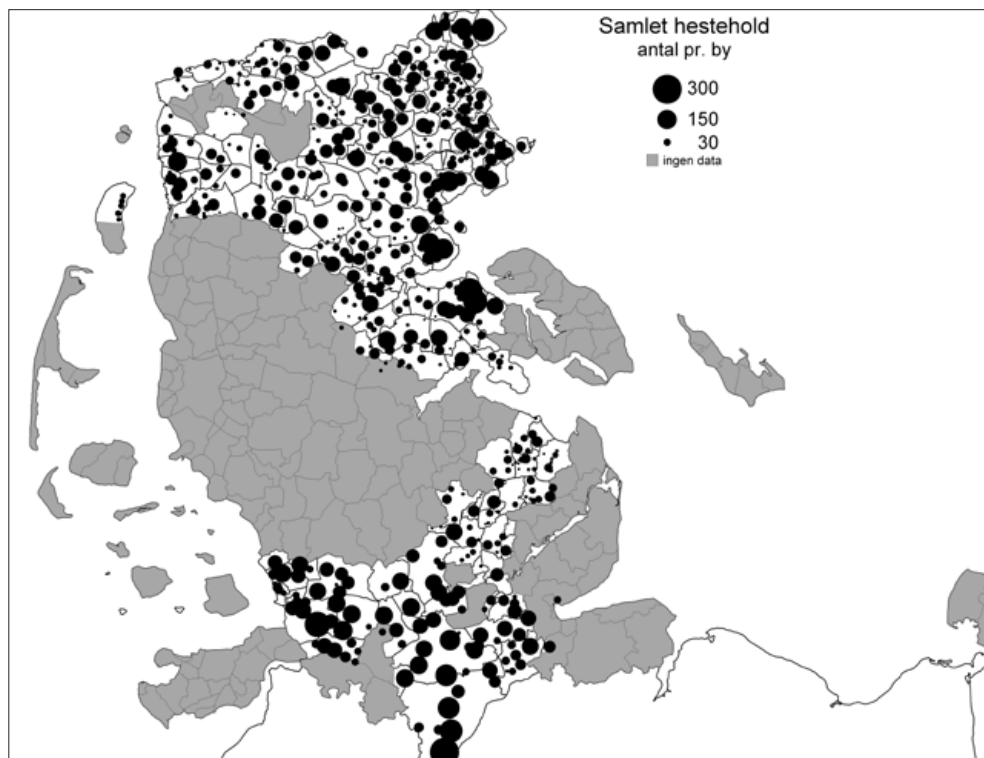

Figur 18. Samlede besætninger af får på byniveau.

I det nordslesvigske område var der angiveligt et betydeligt fårehold både i østlandet og på gesten, mens der var markant mindre i de vestligste egne. Målt per gård lå gestegnene i spidsen. Derimod er billedet helt anderledes for Sydslesvig. Generelt var der langt færre får i Sydslesvig, uanset om man måler det samlet eller per gård, og det gælder både østpå og på gesten. Eneste undtagelse er de sydlige sogne ved marskranden, som havde en del får – modsat tilsvarende sogne længere nordpå.

Heste indtager en anden plads end de andre husdyr, fordi de først og fremmest var et produktionsmiddel for agerbruget og kun sekundært en produktionsgren. I kilderne fra Husum amt nævnes dog, at visse bønder holdt heste til salg, og spredte kildeudsagn peger på, at det flere steder betød en del. Det er dog vanskeligt at skelne.

Intet andet kort viser en så jævn fordeling. Det visuelle indtryk bekræftes stort set af en gennemsnitsberegning for regionerne. Samtlige nordslesvigske

Figur 19. Samlet hestehold på byniveau.

regioner havde et gennemsnit på 3,9-4,4 heste per gård. Selv hvis vi går ned på sogneniveau, er spredningen ikke meget større – langt de fleste nordslesvigske sogne lå inden for et interval på 3,5-5,5 heste per gård og kun ganske få lå højere. En gård behøvede fire heste for at trække ploven, men kun få syntes åbenbart, at de behøvede flere.

De sydslesvigske egne ud mod marsken skiller sig ud med noget lavere tal, men først og fremmest havde gårdene på den sydslesvigske hedeslette og i Hüttenen Berge markant højere tal end de andre egne. Hvor disse to regioner ligger i bunden med både samlet kornavl og samlet kvæghold, havde de ifølge kilderne det største hestehold. Faktisk ligner deres besætninger næsten til forveksling dem, vi finder på Als omkring 1740 – omkring fem køer, cirka fire stykker kalve og ungvæg i alt og seks-syv heste.⁴³ Et sådant mønster er ikke så overraskende på Als, hvor der var en ret omfattende kornavl, og hvor mange af gårdene havde betydelige hoveriforpligtelser, men meget mindre indlysende lige præcis i de egne af Slesvig, hvor kornavlen var mindst. En forklaring kunne være, at man her i højere grad satsede på egentligt opdræt af heste, men det er der dog ikke mange andre kilder, der peger på.

De regionale mønstre

I figur 20 og 21 sammenfattes oplysningerne om kornavl og dyrehold for de 13 regioner, som tidligere er defineret. Alle tal er vist som gennemsnit per gård.

Da regionsinddelingen er lavet ud fra kornavlen og ikke kvægholdet, kan det ikke undre, at de regionale forskelle er størst på dette punkt. Det ville imidlertid ikke være muligt at finde en regionsinddeling, som gav lige så markante forskelle for kvægholdet, som den valgte giver for kornets vedkommende. Der var ikke lige så klare regionaliseringer.

De større østlige regioner var fælles om en betydelig kornavl generelt og en høj havreandel. Både Haderslevengen og Angel forenede dette med et betydeligt kvæghold, som både omfattede køer og okser, men dog havde hovedvægt på ungvæget. Væsentligste forskel på de to egne var den omfattende bygavl på Haderslevengen og det lige så bemærkelsesværdige fravær af samme i Angel. Her over for står Sydals og Sundeved, som generelt havde relativt mindre kvæg og først og fremmest næsten ingen ungvæg. Landbruget på Als kombinerede kornavl af især byg og havre med malkekvæg, og reelt gælder det samme Sundeved-regionen, om end tallene her trækkes ned af et stort antal småbrug, som havde en mere subsistensorienteret økonomi og derfor savnede specialiseringen i først og fremmest byg. Bortset fra det er der i den region ingen markant forskel på gårde under Gråsten gods og gårde under Aabenraa amt.

Hedeslette- og bakkeøregionerne inde i landet havde en markant anden kornavl end de østlige regioner. De dyrkede for det første mindre korn alt i

Region	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Bælgsæd	Tdr.htk
Haderslevegn	3,0	5,4	15,7	1,0	0,1	17,4
Aabenraa-Løjt	2,5	2,3	3,5	1,8	0,0	8,4
Sundeved	2,3	2,2	7,3	1,4	0,0	9,7
Als	3,0	4,1	7,9	0,0	0,8	12,0
Angel	3,0	1,6	10,8	1,3	0,0	11,2
Hytten	2,8	0,0	3,8	2,3	0,0	7,1
Nordlige hedeslette	5,8	0,7	1,1	2,1	0,0	9,1
Rødding bakkeø	5,0	1,4	2,4	1,9	0,0	9,5
Sydlig hedeslette	4,1	0,3	0,3	2,0	0,0	6,5
Skærbæknekn	5,0	2,9	1,0	0,8	0,0	9,2
Husumnekn	3,7	1,9	2,9	0,3	0,4	7,7
Nordlige marskrand	2,9	5,7	0,8	0,3	0,0	9,5
Sydlig marsk	0,2	3,1	3,7	0,0	1,4	6,5
I alt	3,8	2,5	6,1	1,3	0,1	10,9

Figur 20. Gennemsnitlig udsæd per gård på minimum 2½ tønder udsædshartkorn, fordelt på 13 regioner.

	Køer	Ungkvæg	Kalve	Alt kvæg	Får	Heste	Føl
Haderslevegn*	4,8	5,2	2,7	12,5	7,2	4,4	1,0
Aabenraa-Løjt	4,6	10,9	0,3	15,9	10,6	4,1	1,4
Sundeved	4,1	1,8	1,1	7,1	5,7	4,1	0,7
Angel	5,4	4,9	1,5	11,9	4,2	4,7	0,9
Hytten	3,9	2,3	1,8	8,0	3,5	6,2	0,1
Nordlig hedeslette	4,6	4,4	1,0	10,1	9,4	4,6	0,7
Rødding bakkeø	4,7	5,0	2,1	11,7	8,0	4,4	0,9
Sydlig hedeslette	4,6	2,7	1,7	9,2	5,4	6,4	0,8
Skærbæknekn	3,7	5,6	0,3	9,6	5,2	3,9	0,5
Husumnekn	3,6	4,5	0,1	8,2	2,4	3,6	0,8
Nordlig marskrand	4,3	6,5	0,3	11,1	5,2	4,4	0,6
Sydlig marsk	3,1	5,5	0,0	8,6	8,2	2,7	0,9
I alt	4,2	4,1	1,2	10,0	6,2	4,5	0,8
(Als 1730-46)	5,4	2,5	1,85	9,75	4,6	7,7	0,4

* For visse sogne findes kun tal for det samlede hornkvæg. Disse sogne indgår i beregningen af tallet for det samlede hornkvæg, men ikke for køer, ungvæg og kalve.

Figur 21. Gennemsnitlige besætninger af hornkvæg heste og får per gård på minimum 2½ tønder udsædshartkorn, fordelt på dyrkningsregioner.

alt, for det andet såede bønderne langt mere rug og boghvede og langt mindre havre. Derimod var der ikke samme forskel på disse regioner og østlandet i kvægholdet. Indlandsregionernes bønder havde stort set lige så meget kvæg som bønderne østpå, og samlet var der også nogenlunde samme fordeling. Det betyder, at bønderne i alle gestregioner havde flere stykker hornkvæg end tøn-der kornudsæd – modsat det meste af østlandet. Der var dog forskel på un-derregionerne, idet den sydlige hedeslette havde meget lidt fedekvæg, mens omvendt Rødding bakkeø lå særdeles højt. Set på sogne- og byniveau er for-skellene endnu mere markante. Nogle sogne og byer havde et ret beskedent kvæghold, andre et meget betydeligt.

Skærbækegnen markerer sig som en overgangregion til de vestvendte regio-ner, som i øvrigt var indbyrdes meget forskellige. De var forbundne af, at går-dene havde meget kvæg i forhold til deres kornarealer, en høj andel af ungvæg i forhold til malkekøer og en korndyrkning, som afveg fra gestens med mere byg og havre. Ellers var der meget stor forskel, idet gårdene ved den nordlige marskrand dels var markant større end ved den sydlige, dels var bygspeciali-ster, mens man sydpå dyrkede mere havre og mere rug.

Der var altså samlet en forskel på østland, mager gest og marskrandsre-gioner, som man kunne vente, men dertil også mere regionale mønstre. Sam-menlignet med kongeriget og især Nørrejylland er der grundlæggende ligheder i form af større opdyrkning og mere byg østpå og en lavere opdyrkning med rug som hovedafgrøde på sandjorden. Der var imidlertid også markante forskelle som den høje havreandel østpå og den høje boghvedeandel på gestalten i Slesvig, hvor kongeriget var mere entydigt domineret af byg og rug.

Dyrkningssystemer

Forskellene i agerbrug og kvæghold mellem de slesvigske regioner indbyrdes og disse og kongeriget hænger til dels sammen med dyrkningssystemerne. Ganske vist er forsknings- og kildesituationen på dette punkt langt svagere end for kongeriget, men noget kan dog siges. Georg Hanssen og Troels Fink har tidligere søgt at tegne et overordnet billede, og Wolfgang Prange har lavet dybe analyser for det nordlige Tyrstrup herred. Karl-Erik Frandsen har sammenfat-tet disse og dertil bidraget med analyser af de nordvestslesvigske landsbyer, hvor en del af gårdene var kongerigske, og landsbyen derfor beskrevet i Chri-stian V's matrikel.⁴⁴

Østslesvig var domineret af systemer, som kun i begrænset omfang har pa-ralleller i kongeriget. Trevangsbruget, som beherskede størstedelen af konge-rigets moræneområder, kan ikke sikkert påvises i Slesvig overhovedet. I stedet var store dele af Østslesvig præget af et system, som kombinerede alsædsjorder med andre jorder, som blev dyrket med en lang omdrift. I Tyrstrup herred i Ha-

derslev amt viser kortstudier, at der tæt ved landsbyerne oftest fandtes ganske store arealer, som kaldes enten »*indvang*« eller »*løkke*«, og som blev drevet som alsædsbrug. Dertil kommer så nogle såkaldte »*vange*«, som vekslede mellem en periode med kornavl og en periode med fællede, typisk fire år af hver. Der var oftest to sådanne vange, men tre forekom også og muligvis endnu flere.⁴⁵ Det ligner meget det system, Troels Fink og Georg Hanssen beskriver for Angel, hvor der fandtes en såkaldt »*gårdvang*« som alsædvang og typisk to andre vange, som blev drevet vekselvis, typisk fire år ad gangen. Også fra Haderslev herred findes omtaler af noget lignende. Georg Hanssen fremhæver, at Slesvig domkapitels jordebog fra 1639 ret tydeligt viser, at man i Angel dyrkede rug og byg i alsædjorden, men havre i vangjorden. Fink påpeger, at blandt andet den grundige beskrivelse af Tyrstrup herred i forbindelse med amtmandsindberetningen fra 1735 siger det samme for det nordøstlige Haderslev amt, men han anfører også, at andre kilder nævner et mere kompliceret sædskifte på Haderslevvegnen, som involverede både alsæds- og vangjorden. Troels Fink anser dog kombinationen af en indvang med alsæd og vangskifter, som blev drevet vekselvis, som det *gamle* system.⁴⁶

Karl-Erik Frandsen anser systemet nord for Haderslev for en del af det, han kalder Lillebæltsystemet, og som ellers var udbredt på Vestfyn og i en smal stribe i Østjylland mellem Kolding og Århus. Ifølge hans beskrivelser var kernen i systemet to vange med en lang omdrift. Han finder dog også alsæd nogle steder, blandt andet i Bjerre herred, Ning herred syd for Århus og i Vends herred på Fyn, men betragter alsædsløkkerne her og i Tyrstrup herred som et supplement til de to hovedvange og betragter derfor systemet som en form for tovangsbrug.⁴⁷ Peder Dam har imidlertid påpeget, at det med den lange omdrift er radikalt anderledes end det simple tovangsbrug med henholdsvis brug og hvile hvert andet år, som fandtes vest for København, blandt andet ved at give plads til et sædskifte og en langt mere kompleks afgrødesammensætning.⁴⁸

Samtidig har Jens Andresen vist, at man i Ning herred syd for Århus fortrinsvis dyrkede hartkornet i de såkaldte løkker, som enten blev drevet som alsædjord eller i en særlig rotation, mens vangskifterne primært blev brugt til havre. Derved var løkkerne »*den vigtigste del af bymarken*«. ⁴⁹ Jens Andresens beskrivelse af systemet i Ning herred minder påfaldende meget om beskrivelser fra blandt andet Angel og Tyrstrup herred først i 1700-tallet. Snarere end et tovangsbrug suppleret af løkker synes der i store dele af Østlesvig at være tale om et udmarks-/indmarksbrug som det, Karl-Erik Frandsen beskriver med Limfjordssystemet. Det er valgt her at betegne systemet som *det østlesvigske system*, om end der meget vel kan være tale om glidende overgange inden for både Østlesvig og det område, Frandsen regner til Lillebæltsystemet. I hvert

fald peger Jens Andresens undersøgelser på, at det samme system fandtes helt oppe ved Århus.

Et sådant system har en grundlæggende anden logik end to- og trevangsbrug i øvrigt. Trevangsbruget må opfattes som en kornfabrik, hvor man ideelt set inddrager al ager i samme rotation, og hvor græsningen prioriteres lavt, fordi ét års *hvile* netop er bedre egnet til at give markerne en pause set som kornmarker end til at gøre dem til gode græsmarker. I det østsløvigske system blev en væsentlig del af ageren dyrket endnu mere intensivt, mens dyrkningen af resten af agerjorden overvejende synes indrettet på kvægavlens behov – dels ved at hovedafgrøden var foderkornet havre, dels fordi den lange hvileperiode skabte bedre græsvækst. At man i kongeriget mange steder i praksis justerede trevangsbruget noget i samme retning med havrefald og båreagre er vigtigt at have in mente, men understreger kun den grundlæggende forskellige logik i systemerne.⁵⁰

Vi har da også fundet et ganske stort kvæghold i disse områder, som typisk var på op mod et styk hornkvæg per tønne hartkorn udsæd. Vor viden om kvæghold i kongeriget er beskeden. Skrubbeltrang har godtgjort, at der i årtierne omkring 1700 i gennemsnit var omkring 11 stykker kvæg per gård i Kronborg amt og otte-ti på andre sjællandske godser.⁵¹ I absolutte tal er det på niveau med eller lidt lavere end i Slesvig, men da gårdene på Sjælland klart må formodes at have været større målt på kornareal, har kvægavlens relative betydning været mindre. Mere sandsynligt er det, at man i Nørrejylland har fundet forhold som i Slesvig.

Systemet var grundlæggende det samme på Haderslevvegnen og i Angel, dog med den mindre forskel, at kornavlens både absolut og relativt i forhold til kvægholdet var mindre i Angel, og at dette knytter sig til en markant mindre produktion af byg. Forklaringen er formentlig, at bønderne omkring Haderslev også havde en ret markant salgsproduktion af byg, som de typisk såede mere end fem tønner af, mens Angelbønderne ikke havde. Noget tyder dog på, at man også begge steder ud over studene har haft et vist overskud af havre – det ydes i hvert fald som landgilde fra begge egne langt tilbage.

Østkystens mest ekstreme kvægavlsregion er dog den lille Løjt-Aabenraa-region, som kun består af Løjt sogn og tre nabobyer mod sydvest. Her havde gårdene en meget beskeden kornavl, men et meget stort kvæghold. Det byggede på et meget individuelt kobbølbrug, som dog mere blev brugt til græs og hø end til korn.

Derimod afviger Sundeved og Als fra egnene mod nord og syd. Først og fremmest var begge egne præget af den relativt største vægt på korn i forhold til kvæg af alle regioner, og kvæget var så godt som udelukkende malkekvæg. Der er dog nogen forskel på kornavlens de to steder. Havre var en central kornsort

begge steder, men der blev dyrket væsentligt mere byg og ærter på Als end i Sundeved, hvor der til gengæld angiveligt blev dyrket mere boghvede. Det sidste er dog usikkert, da andre kilder også peger på boghvededyrkning på Als. Under alle omstændigheder må områdernes økonomi have bygget på kornsalg og mejeriprodukter.

Her fandt man tilsyneladende også andre dyrkningssystemer. Troels Fink mente, at bønderne i Sundeved havde indført koppelbrug i 1600-tallet.⁵² Det stemmer for så vidt fint med forholdene i den store by Varnæs, som i Johannes Mejers kortværk fra omkring 1650 angives at have to vange, men i 1704-jordebogen otte »*Schläge*«, som blev dyrket i en regelmæssig rotation med boghvede, byg, rug, havre, havre og tre års hvile.⁵³ Det er fuldstændig som på egnens hovedgårde, bortset fra at hvileperioden var kort. I jordebogen hedder det da også, at bønderne kun burde dyrke jorden fire år i træk, men de manglede foder og tog derfor en havrekærv mere, som de fodrede op – formentlig utærsket. Der var dog næppe tale om koppelbrug i egentlig forstand – det vil sige med hegn mellem alle otte kobler – men snarere om slags tillempet græsmarksbrug, hvor man kun hegnede mellem korn og fællede. Vor viden om dyrkningssystemer på Als er meget mangelfuld, men Per Grau Møller finder gennemgående tre-seks marker per landsby. Troels Fink tolker det som koppelbrug, mens Per Grau Møller mener, at der en blanding af trevangsbrug og en slags græsmarksbrug.⁵⁴ Man kunne tolke det som en gradvis bevægelse fra trevangsbrug mod noget, der ligner systemet i Sundeved, men formentlig mere orienteret mod kornavl. Tilsyneladende havde bønderne på Als og i Sundeved et landbrug, der både i vægten på kornavl og malkekvæg og dyrkningssystemet var tættere på de østlige hovedgårdes koppelbrug end bondelandbruget andre steder.

Forholdene på *gesten* er mere entydige. Både på hedesletten vest for Aabenraa og i hedeslettesognene i Sydslesvig giver jordebøgerne god besked om dyrkningssystemet. Her herskede overalt et regelmæssigt græsmarksbrug, hvor bymarken var inddelt i seks-syv og sjældnere otte såkaldte tægter. Heraf blev tre dyrket, og i begge regioner angives sædskiftet ens: først boghvede, så mønt-rug, det vil sige gødet rug, og tredje år andenkærvsrug, eventuelt sammen med noget havre. Det stemmer fint med, at vi i disse egne angiveligt har en udsæd på 60-70 procent rug, 24-30 procent boghvede og nogle steder lidt byg og havre – som i øvrigt mest blev dyrket i sogne, der her er regnet til disse regioner, men reelt repræsenterer en overgang. Man dyrkede stort set ikke foderkorn, og det betyder, at kvægholdet var stærkt afhængigt af høslæt, så der inden for regionerne var væsentlig forskel mellem byer med gode enge og byer uden.⁵⁵ Karl-Erik Frandsen har fundet samme system på hedesletten i Kalvslund herred.⁵⁶

Rødding bakkeø ligner langt hen ad vejen hedesletteområderne, kun blev der dyrket noget mere byg og havre. Karl-Erik Frandsen har her fundet et

ret uregelmæssigt græsmarksbrug, som har givet rum for forskellige lokale tilpasninger, blandt andet ved at have mere end tre kornår efter hinanden, men overordnet må området forstås som bedre gest med samme logikker som hedesletterne.⁵⁷ Det er dog markant, at dele af regionen havde særdeles gode enge og et meget stort kvæghold. Faktisk var regionen den af alle i Nordslesvig, som havde mest kvæg per tønde udsæd og altså den største relative vægt på kvæghold i forhold til korn.

Den sydlige hedeslette lignede fuldstændig den nordlige i dyrkningssystem og kornavlens sammensætning, men gårdene var markant mindre målt på kornavl. Samlet var deres besætninger ikke så meget mindre end på den nordslesvigske hedeslette, men de var anderledes sammensat med mindre ungvæg og færre får, men markant flere heste. Stort set alle de samme karakteristika gælder Hüttener Berge, som dog havde sit særkende i en ret betydelig havredyrkning ved siden af rug og boghvede. Det er ikke let at forklare, hvorfor man her på én gang havde de mindste kornarealer og det største hestehold. Det kunne tyde på, at heste her var en markant produktionsgren, men det bekræftes ikke af andre kilder.

Ved *marskranden* finder vi atter andre systemer og en anden økonomi. Det ene egentlige marskejerlav, vi har oplysninger fra, er præget af, at man kun dyrkede sommersæd – byg, havre og bønner – og samtidig havde meget kvæg. Det stemmer meget godt med den almindelige opfattelse af marskegnene. Gårdene på den nordlige marskrand havde en pænt stor kornavl, men relativt endnu større besætninger med klar hovedvægt på ungvæg og dermed studehold. De kombinerende tydeligvis to salgsproduktioner: byg og stude. Karl-Erik Frandsen har fundet et dyrkningssystem, der kombinerede alsædsfald, som blev dyrket permanent med korn, med fald med græsmarksbrug i netop de ejerlav, hvor vi har set høje andele af byg.⁵⁸ Alt taler her for, at man havde alsædsfald på den højeste marskjord, hvor man dyrkede byg, og jord med græsmarksbrug på gesten, som blev dyrket med rug, som utvivlsomt mest har været til eget brug.

Gårdene på Husumegnen havde nogle af de samme karakteristika, men i svagere grad. Det hænger nok ikke mindst sammen med, at der var mange små gårde her, som måtte bruge en forholdsvis stor del af deres ressourcer på rug og malkekvæg til eget behov. Egnens større gårde holdt meget kvæg, ikke mindst fedekvæg, og her er det sandsynligt, at den ret udbredte havredyrkning hænger sammen med studeproduktion som i Angel.

Konklusioner og forklaringer

Overordnet er der fire hoveddiagtagelser om regionaliseringen af landbruget i de slesvigske amter. *For det første* hang den naturligvis sammen med den naturskabte tredeling. Især på agerbrugets område er den mest markante regio-

nalisering skellet mellem østland, gest og marskrand. *For det andet* havde hver af de tre naturlige hovedregioner nok fællestræk med tilsvarende regioner i kongeriget, men også træk, der forbandt slesvigske gestregioner indbyrdes og samtidig adskilte dem fra kongerigske, og tilsvarende for de østlige agerområder. Her er det påfaldende, at både det særlige østslesvigske dyrkningssystem, den massive havredyrkning østpå og den omfattende boghvedeavl på gesten fandtes fra syd til nord i hertugdømmet, men langt mindre nord for Kongeåen. *For det tredje* var der inden for hver af de naturbestemte slesvigske hovedregioner samtidige nord-syd-forskelle inden for Slesvig, som gjorde, at gårdene i Sydslesvig dels generelt var mindre end i Nordslesvig, dels havde et landbrug, der afveg endnu mere fra det kongerigske end tilfældet var i Nordslesvig. Endelig er det *for det fjerde* markant, at der ligesom i kongeriget fandtes underregioner bundet sammen af dyrkningssystem og udsædsfordeling, men uden markant forskel i naturgrundlaget. Blandt de udpegede regioner fremstår Haderslevengen, Als-Sundeved, Angel, Hüttener Berge, hedesletteregionerne og den nordlige marskrand dog mere markante og sammenhængende end Skærbækengen og til dels Husumengen, som var præget af en ikke ringe indre heterogenitet.

At produktionen var tilpasset de naturgivne forudsætninger er ikke overraskende, men uomgængeligt. Gestbønderne kunne ganske enkelt ikke dyrke det samme som bønderne på østlandets fede morænejorder, og marskranden gav muligheder, som ikke fandtes andre steder. Alligevel er der mange forhold, som ikke uden videre er forklaret med naturzonerne. Først og fremmest må man spørge, hvorfor der overordnet var så relativt markante forskelle mellem Slesvig og kongeriget i form af dominans af et andet dyrkningssystem, en mere omfattende havredyrkning og en større vægt på okser i det østlige Slesvig end i kongerigets østlige egne, men også en langt mere omfattende boghvededyrkning og formentlig helt generelt større vægt på kvæg og især okser på den slesvigske gest. Videre må man undre sig over, at der trods alt var klar forskel på Angel og Haderslevengen, og endnu større forskel mellem disse egne og Als.

Mange af disse forskelle går langt tilbage. I kongeriget bestod landgilden endnu i 1660'erne primært af byg fra den gode jord, rug fra Midt- og Vestjylland og smør fra visse egne med særlig god græsning.⁵⁹ I Slesvig betød penge derimod allerede omkring 1540 langt mere end korn, men dog sådan, at bønderne på Haderslevengen ydede en vifte af byg, havre, smør, levende kvæg og andet, bønderne på Als næsten kun byg og havre, bønderne i Angel havre og penge, bønderne ved marsk-gestranden byg og penge og bønderne på den rene gest noget rug, men især penge.⁶⁰ Tiendeoplysninger fra anden halvdel af 1400-tallet siger nogenlunde det samme.⁶¹ Den omfattende forekomst af pengelandgilder hænger utvivlsomt sammen med, at der allerede da var en stor okseproduk-

tion. Okser er ikke egnet som landgildepersil, dels fordi bare én okse er for høj en landgilde for næsten enhver bonde, dels fordi okser jo ikke er noget ensartet produkt. Derfor var det naturligt – og muligt – at kræve penge af bønder, der producerede okser til salg. Omvendt betød pengelandgilder, at man kunne specialisere sig endnu mere i okser, fordi man ikke skulle producere store mængder korn til landgilde.

Det er svært at sige, hvad der er hønen, og hvad der er ægget, men et bud kunne være, at de slesvigske bønder på grund af en beliggenhed tættere ved markederne i Nederlandene og de nordtyske byer tidligere blev inddraget i denne okseproduktion og derfor tidligere blev monetariseret, hvilket gav sig udslag i afgifterne og så videre.⁶² Det ville i givet fald pege på senmiddelalderen og måske særligt det 15. og 16. århundrede som afgørende for at give både det østlesvigske landbrug og gestlandbruget den hovedudformning, det havde endnu i 1700-tallet, men der er grund til at tro, at man har fortsat med at udvikle systemet. For det videre forløb spiller det utvivlsomt en rolle, at de slesvigske amter fra 1631-33 var stort set hoverifrie og hovedgårdsløse. Hoveriafløsningen var ledsaget af høje pengeafgifter, som yderligere cementerede behovet for at indrette produktionen på salgsprodukter, men også muligheden for det, fordi man alt andet lige behøvede forholdsvis færre heste og folk end i egne med hoveri.⁶³ Dertil har både Erland Porsmose og Adam Schacke påvist, at hovedgårdene i kongeriget i høj grad satte sig på de ressourcer, som var centrale for kvægavl – enge, skove og græsarealer.⁶⁴ I de her analyserede østlesvigske egne beholdt bønderne disse »*alternative ressourcer*«. Når netop Als ligner kongeriget mere end resten af Østlesvig, kan det blandt andet skyldes, at der var flere hovedgårde og mere hoveri her, uden at forklaringen dog skal overdrives. Bønder under godserne syd for Flensborg Fjord havde ganske vist det til fælles med deres alsiske standsfæller, at de holdt mange heste og få okser, men deres kornavl ligner langt mere en mellemting mellem Angel og den sydlige gest.

Den tidligt udviklede og fortsat høje monetarisering forklarer dog ikke, hvorfor boghveden havde vundet markant mere frem i Slesvig end i kongeriget, og hvorfor byg var langt mere udbredt i nordøst og nordvest end i Angel og ved Husum. Her fristes man til at gribe til en forklaring om kulturel orientering. Byg var hele Nordens vigtigste kornsort, så bygavlen i Nordslesvig kan ses som et kulturelt fællesskab mellem disse egne og kongeriget båret af traditioner og kostvaner. Boghvedens fremtræden repræsenterer da et lignende fællesskab sydpå, men vel at mærke ét, der havde bredt sig inden for hele hertugdømmet. Her kunne noget tyde på, at en sådan innovation ret hurtigt nåede helt til Kongeåen, da den først havde vundet indpas i Sydslesvig, men tilsyneladende var meget længere om at vinde indpas nordpå. Måske skal de særlige regionale dyrkningssystemer også i hvert fald i et vist omfang forstås som kulturtræk,

der havde udviklet sig over lang tid under indtryk af natur- og markedsforhold, men én gang etableret blev en kraft i sig selv, da de dels ikke var helt lette at ændre, dels var det, man var vant til.

Appendiks: Kornmål

Sammenligning af udsædstal vanskeliggøres af, at der ikke var noget enheds-mål i Slesvig. Udsæden er for langt den største del angivet i tønder og skæpper – »*Schipp*« – i de benyttede jordebøger og besigtigelser. I Arns, Strukstrup og Fysing herreder i Gottorp amt og Ny herred i Flensborg amt forekommer dog byskæpper – »*Heitscheffel*« – mens man i hertugdømmets sydligste herred, Hohn, finder de holstenske mål »*Scheffel*« og »*Spint*« ud over tøndemålet. Endelig angives udsæden i Sønderborg amt helt overvejende i »*ørtug*«.

Omregningen af andre mål til tønder synes at være det mindste problem. I Nordslesvig – ud over Tønderegnet, som ikke indgår her – var det fast praksis at bruge én tønne på otte skæpper som i »*Åbomålet*« nord herfor.⁶⁵ Det stemmer også fuldstændig med, at højeste skæppetal for en kornsort ved en gård i kildematerialet fra de nordslesvigske områder er syv. Da ørtugens skæppetal her som ellers var 10 for rug, 12 for byg og 20 for havre, er omregning til tønder uproblematisk.⁶⁶ For Husum amts vedkommende fremgår det også ret sikkert, at man regnede med én tønne á otte skæpper, idet opgivelser som for eksempel 3½ tønne i kladden er omregnet til tre tønder fire skæpper i den endelige og mere systematiske opstilling.⁶⁷ Byskæppen var altid på seks skæpper.⁶⁸ Af gottorpske kornregnskaber fra begyndelsen af 1600-tallet fremgår det, at man da regnede i én tønne á otte skæpper og omregnede fire byskæpper til tre tønder, svarende til henholdsvis seks og otte skæpper for hvert af disse mål.⁶⁹ Det er derfor her antaget, at der gik otte skæpper på en tønne alle andre steder end i Hohn herred, som skal diskuteres for sig selv senere.

Et større problem er tøndens størrelse. Her har litteraturen forskellige opfattelser, også fordi der undervejs i historiens løb er gjort forskellige forsøg på at harmonisere. En analyse foretaget i 1769 af kaptajn Clasen nåede dog frem til, at de da brugelige tøndemål i de østslesvigske købstæder stort set var ens, svarende til mellem 1,003 og 1,022 fælles dansk tønne. Om de angivne småforskelle fra egn til egn er bevidste, eller blot unøjagtigheder i det tøndemål, man havde til rådighed, lader sig næppe afgøre. Under alle omstændigheder er disse unøjagtigheder på op til to procent bagatelagtige i forhold til usikkerheden ved overhovedet at angive en normaludsæd. Noget mere problematisk er det med hensyn til den tønne, som blev brugt på vestkysten, herunder i Husum amt. Det angives normalt til at have været på cirka 153-154 liter eller knap ti procent større end tønderne på østkysten.⁷⁰ Den forskel synes så sikker og så væsentlig,

at tal fra Husum amt, inklusiv Svavsted, Rødemis og Arlevad fogedier, er forhøjet med 10 procent. Normalt angiver man også at have brugt en stor tønde på Ribeejnen. Materialet fra Haderslev amt har dog ingen oplysninger om noget sådant, og derfor er der gået ud fra, at man overalt har brugt Haderslevtønden.

Helt særlige er forholdene i Hohn herred, længst mod syd i Gottorp amt. Her angives langt det meste af udsæden i tønder, men mindre mængder også i »*scheffel*«, »*himt*« og »*spint*«. Disse underinddelinger kendes i Slesvig kun fra den såkaldte Rendsborgtønde på cirka 127½ liter, som underinddeltes i tre *scheffel á to himt á to spint*.⁷¹ Tøndeangivelserne er imidlertid overraskende nok ud over hele tønder også i halve og kvarte – det vil sige angivelser som 6½ eller 3¼ tønde. Dette er i modsætning til en tilsvarende jordebog over Rendsborg amt, som ud over hele tønder altid regner i tredjedele.⁷² Det er derfor antaget, at alle opgivelser i tønder er i slesvigske tønder a cirka 140 liter, mens kun angivelser i *scheffel*, *spint* og *himt* er det særlige rendsborgmål. De er omregnet, så 3,28 *scheffel* er sat lig én tønde.

Tøndemålene i henholdsvis Hohn herred og Husum amt er en usikkerhedsfaktor, men af begrænset omfang. For den relative fordeling af udsæden lokalt er de uden betydning. Det samlede billede af udsædens omfang og fordeling påvirkes heller ikke meget. Husum amt tegner sig efter den her valgte tolkning af tøndemålet for cirka otte procent af den samlede udsæd, Hohn herred for cirka to procent. Da usikkerheden i tøndemålet ligger på cirka ti procent af tallene i hver af disse regioner, er det kun én procent af den samlede udsæd. Virkelig betydning har usikkerheden først og fremmest for vurderingen af den samlede kornudsæd per gård i de to områder.

Noter

- 1 Se f.eks. Stoklund, 2006.
- 2 Se f.eks. Grau Møller og Porsmose, 1997; Grau Møller og Svart Kristiansen, 2006.
- 3 Porsmose, 1981; Porsmose, 1987; Schacke, 2003; Schacke, 2007.
- 4 Grau Møller og Porsmose, 1997.
- 5 Frandsen, 1983; Dam, 2010.
- 6 Porskrog Rasmussen, 2003 for amter og godser. Marsksamfundene er ikke så dybt undersøgt, men hovedmodellen velkendt.
- 7 De omfatter dog de kongerigske enklaver i Vestslesvig, som ganske vist ikke formelt var en del af hertugdømmet og heller ikke indgår i denne undersøgelse. Imidlertid kan der trækkes på Karl-Erik Frandsens analyse af dyrkningssystemerne i de berørte landsbyer, da de med ubetydelige undtagelser må have været de samme for kongerigske og slesvigske bønder i samme by.
- 8 LAS, Abt. 7, nr. 4346, 4348, 4350, 4390, 4745-47, 4749-50 og 4752; Abt. 168, nr. 813-814.
- 9 LAÅ, Aabenraa Amtstue, pk. 1, jordebog 1709; RA, Sønderjyske fyrstearkiver, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Aabenraa 1704.
- 10 LAS, Abt. 7 nr. 4422.
- 11 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12.
- 12 LAS, Abt. 167.1 nr. 4.
- 13 LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 2.
- 14 LAÅ, Sønderborg Amtstue, pk. 87. Dele af dette materiale er tidligere bearbejdet af Henning Mathiesen, i samme, 1992.
- 15 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 293-98, 328-30 og 503-15.
- 16 Det præcise kildegrundlag er: LAS, Abt. 7 nr. 4346, 4348, 4350, 4390, 4745-47, 4749-50 og 4752; Abt. 167.1 nr. 4; Abt. 168, nr. 813-814; RA, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12; De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Aabenraa 1704; LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 2; Sønderborg Amtstue pk. 87. Jf. note 8-9 og 11-14. For enkelte kort og tabeller indgår kun dele af materialet, idet ikke alle jordebøger rummer alle relevante oplysninger.
- 17 Stadtarchiv Kiel, nr. 32707; LAS, Abt. 168, nr. 893.
- 18 Porskrog Rasmussen, 2006.
- 19 Dam, 2010 s. 102f og 132. Se også Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 47.
- 20 Dam, 2010 s. 124-127; Gissel, 1968 s. 36ff; Frandsen, 1983 s. 44-46.
- 21 Skrubbeltrang, 1944.

- 22 Anført i kilden, se LAS, Abt 7 nr. 4748, 4751 med flere.
- 23 Mathiesen, 1992 s. 168-171.
- 24 Grau Møller, 1984 s. 113.
- 25 Worsøe, s. 123 og 133f.
- 26 Dam, 2010 s. 125.
- 27 Prange, 1979 s. 120-124.
- 28 I Stenderup indgår to agerområder, som ikke medregnes i besåningen senere, se Prange, 1979 s. 60.
- 29 Nørlund, 1942.
- 30 Dam, 2010 s. 11f.
- 31 Porsmose, 1991.
- 32 Grau Møller, 1984 s. 116.
- 33 Dam, 2010 s. 132-140.
- 34 Dam, 2010 s. 133-139.
- 35 Dam, 2010 s. 134-139.
- 36 Dam, 2010 s. 135 og 139.
- 37 Dam, 2010 s. 141.
- 38 Porsmose, 1991 s. 178-84. I 1690 nævnes boghvede således i halvdelen af alle sogne i Vindinge herred.
- 39 Grau Møller, 1984 s. 116.
- 40 Dam, 2010 s. 179-91; Frandsen, 1983 s. 27, 118.
- 41 Schultz Hansen, 1994 s. 53 og 126.
- 42 Se figur 1.
- 43 Mathiesen, 1992 s. 168-171; Grau Møller, 1984 s. 113.
- 44 Georg Hanssen, 1880-83 I s. 262-326; Fink, 1941 s. 34ff; Frandsen, 1983 s. 28f.
- 45 Prange, 1979 s. 60, 63, 68, 73, 77, 83, 85f, 91, 95, 99, 101, 103, 106 og 112f.
- 46 Georg Hanssen, 1880-83 I s. 318-22; Fink, 1941 s. 35-37.
- 47 Frandsen, 1983 s. 28f, 171-75, 232f og 236f.
- 48 Dam, 2010 s. 137f.
- 49 Andresen, 2008 s. 91f.
- 50 Dam, 2010 s. 58f.
- 51 Skrubbeltrang, 1941 s. 270-84.
- 52 Fink, 1941 s. 35-37.
- 53 Nørlund, 1942 III s. 123f; RA, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, 24.1-5.
- 54 Fink, 1941 s. 37; Grau Møller, 1984 s. 51-53.
- 55 LAS, Abt.7 nr.4346, 4348, 4350; RA, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, 24.1-5.
- 56 Frandsen, 1983 s. 222.

- 57 Frandsen, 1983 s. 221f.
 58 Frandsen, 1983 s. 221.
 59 Dam, 2010 s. 165-227.
 60 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 115-140.
 61 Poulsen, 1988 s. 70f.
 62 Poulsen, 1988 s. 210-216.
 63 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 227ff og 243ff.
 64 Schacke, 2007 s. 180; Porsmose 1981, s.142-44.
 65 Böttger og Waschinski, s. 35; Dam, 2010 s. 107f. Relationen findes desuden i en lang række amtsregnskaber, enten direkte anført eller indirekte aflæseligt i sammentællinger og omregninger. Det gælder også forholdet mellem skæpper og ørtug.
 66 Böttger og Waschinski, s. 26; Poul Ramussen, 1975 s. 92.
 67 Sammenlign f.eks. LAS, Abt. 7 nr. 4745-4747 med nr. 4748.
 68 Böttger og Waschinski, s. 18f. Böttger og Washinski taler om en deling i seks »Spint«, men reelt deltes normalt i Schipp (skæpper), således også, når den regnedes som arealmål. Se Lorenzen-Schmidt, 1990, s. 27 og Prange, 1991, s. 199.
 69 Se f.eks. LAS, Abt. 7 nr. 4468.
 70 Böttger og Waschinski, s. 40-43.
 71 Böttger og Waschinski, s. 40-43.
 72 RA, Rentekammeret, Tyske afdeling, G.56.II.

Litteratur

- Andresen, Jens: »Bondelandet syd for Århus«. Poul Pedersen med flere (red): *Det skjulte Århus. Fra bjerget til byen 3*. Århus 2008, s. 85-98.
 Böttger, Franz og Emil Waschinski: *Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte*. Neumünster 1952.
 Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Auning 2010.
 Fink, Troels: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*. København 1941.
 Gehrmann, R.: »Wer sich auf Rosen bettet ...«. *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. 32 (1985), s. 10-12.
 Gissel, Svend: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. København 1968.
 Grau Møller, Per: *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830: En analyse af et udvalgt område på Nordals*. Aabenraa 1984.

- Grau Møller, Per og Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. København 1997.
- Grau Møller, Per og Mette Svart Kristiansen (red.). *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Auning 2006, s. 41-62.
- Hanssen, Georg: *Agrarhistorische Abhandlungen I-II*. Leipzig 1880-84.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: »Rosen ohne Dornen?«, *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. 33 (1985), s. 3-10.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteiner Gewichte, Masse und Währungseinheiten*. Neumünster 1990.
- Mathiesen, Henning: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen*. Aabenraa 1992.
- Nørlund, N.E. (udg.): *Johannes Mejers kort over Det danske Rige. III. Aabenraa amt*. København 1942.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. I-II. Aabenraa 2003.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: »Godsejermagt eller naturtilpasning? De regionale mønstre i det slesvigske landbrug i 1700-tallet og deres sammenhæng med naturforhold og godssystemer«. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Auning 2006, s. 41-62.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr.* I-II. Odense 1981.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyer – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.
- Porsmose, Erland: »Foldtal og kornproduktion«, *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel*. 1991, s. 173-196.
- Porsmose, Erland: *De fynske hovedgårde. Sammenfatninger og analyser af skemaregisteringen*. Odense (Fyns Amt) 1995.
- Poulsen, Bjørn: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988.
- Prange, Wolfgang: »Die Mark Goldes in Angeln«. *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel*. 1991, s. 197-211.
- Prange, Wolfgang: »Otting und Bol in der Tyrstrupharde. Schleswigsche Flurkartenstudien«. *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*. Bd. 104, 1979, s. 49-142.
- Rasmussen, Poul: *Mål og vægt*, 2. udgave. København 1975.
- Schacke, Adam Tybjerg: *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*. Kerteminde 2003.

- Schacke, Adam Tybjerg: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning 2007.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Skrubbeltrang, Fridlev: »Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik«. *Historisk Tidsskrift*. 11. rk. Bd. 1, 1944, s. 245-286.
- Stendal Petersen, Finn: *Fyns landbrugs vilkår 1682*. Odense 1985.
- Stoklund, Bjarne: »Bygder, aktivitetsfelter og økotyper. Etnologien og de regionale variationer«. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalderen til 2000*. Auning 2006, s. 25-40.
- Trap: *Danmark*, 5. udgave, bd. 24-26. København 1965-67.
- Worsøe, Hans H. (red.): *Løjt sogns historie*. Aabenraa 1988.

Utrykte kilder

Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv (LAS)

Abt. 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713

Nr. 4346, Untertaneninventar der Arensharde, 1709.

Nr. 4348, Untertaneninventar der Hohner Harde, 1709-10.

Nr. 4350, Untertaneninventar der Kroppharde, 1709-10.

Nr. 4390, Inventar des Amtes Hütten, 1711.

Nr. 4422, Untertanen-Inventar von Stapelholm, 1709.

Nr. 4468, Gottorfer Kornrechnung, 1614-15.

Nr. 4745-48, Untertanen-Inventar der Süderharde, 1709-12.

Nr. 4749-51, Untertanen-Inventar der Norderharde, 1709-10.

Nr. 4752-53, Untertanen-Inventar der Vogteien Schwabstedt, Rödemis und Treia, 1709-12.

Abt. 167.1: Amt Flensburg

Nr. 4, Beschreibung der Nieharder Kirchspiele, 1723.

Abt. 168: Amt Gottorf

Nr. 813, Catastrum der Füsing Vogtei, 1709.

Nr. 814, Catastrum der Struxdorf Harde, 1709.

Nr. 893, Inventarium Satrupholm, 1728.

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAÅ)

Søgård og Årtoft godser

Nr. 2, Generalundersøkningsprotokol, 1709.

Sønderborg Amtsstue

Pk. 87, Jordebog over Sønderborg amt, 1700.

Aabenraa Amtsstue

Pk. 1, jordebog over Aabenraa amt 1709.

Rigsarkivet (RA)

Rentekammeret, Tyske Afdeling

Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12. Beskrivelse af Haderslev Amt.

G 56 II. Jordebog over Rendsborg amt, 1725.

Sønderjyske fyrstearkiver, De gottorpske hertuger, Sager på papir

D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Jordebog over Aabenraa amt, 1704.

Stadtarchiv Kiel,

Nr. 32707, Inventarium Seekamp, 1741.

Summary

This article investigates regional specializations in arable farming and husbandry in most of the Duchy of Schleswig. It covers areas dominated by villages and regular farm structures, excluding the marshlands in the southwest and the manors in the southeast.

The area covered falls roughly into three natural zones: fertile clay soils in the east, sandy soils in the middle on the so-called geest, and a combination of geest soils and marshland in the west. Unsurprisingly, these natural basic conditions are reflected in the arable farming prominent in the area. Relatively more land was under plough in the east than in the geest area, and the distribution of crops was different. In the east, oats was the most important crop, followed by barley, rye and buckwheat, whereas arable farming on the geest almost exclusively consisted in the growing of rye and buckwheat. On the edge of the geest and marshlands, farmers combined the growing of barley and rye. It is, however, striking, that there also existed regional specializations on a lower level not so easily explained by the natural environment. And compared to those parts of the Jutland peninsula belonging to the Kingdom of Denmark, there are both similarities and differences. Arable farming in Eastern Schleswig put greater weight on growing oats than arable farming further north, and buckwheat had become a primary crop in most of Schleswig, compared to the rest of the Kingdom.

As far as husbandry is concerned, regional patterns are less obvious. Some four to five horses and a similar number of cows was common almost everywhere. Ox breeding was generally important in the Duchy. Here, local differences can clearly be found, but they only partly followed the regional patterns of arable farming.

In conclusion, there were regional patterns on at least three levels. Firstly, there were regional patterns following the basic natural zones. Secondly, there were patterns uniting most of East Schleswig or the Schleswig geest, as distinguished from similar natural zones north of the *Kongeå*. And thirdly, there were regional patterns on a lower level, separating the areas around Haderslev from the peninsula of Angeln between Flensburg and Schleswig, or the coastal area around Ribe from that around Husum.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohistorisk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har bl.a. skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget »Gård og gods« til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.